

Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα

Γράφουν:

Χρύσανθος Τάσσης - επιμέλεια

Βασίλης Ασημακόπουλος, Κώστας Δημουλάς

Γρηγόρης Ζαρωτιάδης, Αριστομένης Συγγελάκης

Θέμης Τζήμας, Βασίλης Φούσκας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΙΟΝΙΚΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
Θέμης Τζήμας Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ	9
Χρύσανθος Δ. Τάσσης ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙ- ΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙ- ΣΤΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ (;)	53
Αριστομένης Ι. Συγγελάκης Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙ- ΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΕΣΥ	91
Κώστας Δημουλάς ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ: Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ	163
Βασίλης Ασημακόπουλος ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 1800- 2010	191
Χρύσανθος Δ. Τάσσης ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ	265
Θέμης Τζήμας ΤΕΣΣΕΡΕΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: ΜΕΤΑΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ, ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗ-ΔΙΑΧΥΤΟΤΗΤΑ, ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ, Η ΚΡΙΣΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΜΕ ΠΡΟΣΧΗΜΑ ΤΟ ΑΣΤΑΘΜΗΤΟ	303
Γρηγόρης Ζαρωτιάδης ΤΟ ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗ- ΜΙΚΗΣ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΦΙΚΤΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ	327
Βασίλης Κων/νου Φούσκας Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΩΣ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ»	371
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ	391

ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Χρύσανθος Δ. Τάσσης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1974 χαρακτηρίζεται από την απουσία ενός μαζικού σοσιαλιστικού κόμματος. Αντίθετα από ότι συνέβαινε στις βιομηχανικές χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, όπου τα μαζικά σοσιαλιστικά κόμματα αποτελούσαν τις πρώτες οργανωμένες εκφράσεις της εργατικής τάξης, στην ελληνική περίπτωση από τη δεκαετία του 1930 η έννοια της Αριστεράς ουσιαστικά εκφράζεται από το ΚΚΕ, ως το μόνο πολιτικό κόμμα το οποίο προσπαθεί να οικοδομηθεί κατά το οργανωτικό πρότυπο του κόμματος μαζών. Μάλιστα, παρά τη μικρή εκλογική επιρροή του ΚΚΕ ως αποτέλεσμα των συνθηκών που επικρατούσαν στο ελληνικό πολιτικό σύστημα (μεγάλη συμπεριληπτική παράταξη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ιδιώνυμο, δικτατορία 4^{ης} Αυγούστου), η περίοδος 1940-1944 σηματοδοτεί την πολιτική του ανάπτυξη. Το πολιτικό και στρατιωτικό κενό που άφησαν η στρατηγική του δοσιλογισμού από τμήμα της Δεξιάς, αλλά και η μετάβαση της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας στη Μ. Ανατολή, έδωσαν τη δυνατότητα στο ΚΚΕ να αναπτυχθεί πολιτικά, καθώς συναντήθηκε με ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας (πρόσφυγες, αγροτικά στρώματα της υπαίθρου) που εκφράζονταν μέχρι τότε πολιτικά από το κόμμα των Φιλελευθέρων στην ΕΑΜική Αντίσταση.¹ Ο Εμφύλιος πόλεμος και η «καχεκτική δημοκρατία» που ακολούθησε είχαν ως συνέ-

¹ Νικολακόπουλος, Η., *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ.28-40.

πεια το ελληνικό πολιτικό σύστημα να μην αναπτυχθεί όπως τα αντίστοιχα πολιτικά συστήματα στις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, με βάση την πολυσυλλεκτική στρατηγική, τον κευνσιανισμό στην οικονομία και την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, αλλά βασίστηκε στη διαιρετική τομή Εθνικόφρονες/Κομμουνιστές και συνοδοιπόροι. Τα πολιτικά κόμματα είχαν χαλαρή οργανωτική δομή, με την κυρίαρχη θέση του ηγέτη, με αποκλειστικά κοινοβουλευτική λειτουργία τα οποία βασιζόνταν στους κομματάρχες και στις πελατειακές σχέσεις (παλαιοκομματισμός), καθώς η κυρίαρχη ιδεολογία προωθούσε μια μη συμμετοχική κομματική κουλτούρα, με αποτέλεσμα το ΚΚΕ να είναι παράνομο, αλλά και το πολιτικο-οργανωτικό του μοντέλο να μην μπορεί να γενικευθεί ούτε μέσω της ΕΔΑ. Το Κέντρο το οποίο κατάφερε σε κάποιες περιπτώσεις (ΕΠΕΚ, Ένωση Κέντρου) να παρουσιάσει πολιτική και εκλογική δυναμική ήταν το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής «επάλληλων διυσμών».² Ενάντια και στην πολιτική του δοσιλογισμού της Δεξιάς, αλλά και στον κομμουνιστικό προσανατολισμό του ΚΚΕ. Ωστόσο, για τον τριπλό πόλο εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (Παλάτι, Στρατός, ΗΠΑ) ούτε οριακές διαφοροποιήσεις μπορούσαν να γίνουν ανεκτές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της στρατηγικής αποτελούν οι εκλογές «βίας και νοθείας» το 1961, η δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη το 1963, η ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης της ΕΚ και τα «Ιουλιανά» το 1965 και τελικά η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας.³ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας γίνονται διεργασίες στον χώρο του Κέντρου, καθώς σημαντικά κοινωνικά στρώματα του Κέντρου και της Αριστεράς είχαν

² Στο *Ιδιο*, σ.34.

³ Βλ. χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων Νικολακόπουλος, Η., *Η καθεκτική δημοκρατία...*, ό.π., Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ.Α' & Β', Αθήνα, Σαββάλας 2002, Χαραλάμπης, Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005.

ριζοσπαστικοποιηθεί τη δεκαετία του 1960 και επιζητούσαν μια διαφορετική θέσμιση πολιτικών κομμάτων, κράτους και κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο Α. Παπανδρέου αναδεικνύεται ως ο βασικός εκφραστής αυτής της κοινωνικής συμμαχίας. Έτσι, μετά την επιβολή της δικτατορίας ιδρύει το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ) με διαφορετική ιδεολογία από την Ένωση Κέντρου.⁴ Ιδεολογικά το ΠΑΚ δεν αποτελεί συνέχεια της Ένωσης Κέντρου, αλλά ριζοσπαστικοποιείται αρχικά με τα προτάγματα της Εθνικής Ανεξαρτησίας και της Λαϊκής Κυριαρχίας και από το 1970 υιοθετεί αντι-ιμπεριαλιστική ρητορεία. Είναι η εποχή που ο Α. Παπανδρέου υιοθετεί τη νέο-μαρξιστική προσέγγιση της Σχολής της Εξάρτησης με αποτέλεσμα τον Νοέμβριο του 1971 το ΠΑΚ αποσυνδέεται και οργανωτικά από την ΕΚ.⁵

I. ΑΠΟ ΤΟΝ «ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ» ΣΤΗΝ «ΑΛΛΑΓΗ»

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ, ΕΝΩ στην αρχή ο Α. Παπανδρέου διατυπώνει σημαντικές επιφυλάξεις για την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, την οποία χαρακτηρίζει ως απλή αλλαγή φρουράς του ΝΑΤΟ, τελικά επιστρέφει από το εξωτερικό στις 16 Αυγούστου του 1974. Ως αποτέλεσμα της ριζοσπαστικοποίησης και του ίδιου, αλλά και του ΠΑΚ, ο Α. Παπανδρέου δεν δέχεται να αναλάβει την ηγεσία της Ένωσης Κέντρου και προχωρά στην ίδρυση ενός νέου πολιτικού φορέα, του ΠΑΣΟΚ. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «*το νεοϊδρυθέν ΠΑΣΟΚ κληρονόμησε από το ΠΑΚ: Τον*

⁴ Τάσσης, Χ., «Ημιτελείς μετασχηματισμοί και δυσεπίλυτες αντιφάσεις του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος. Σκέψεις για τη συγκρότηση και την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 36, 2010, σ.152-154.

⁵ Ασημακόπουλος, Β., *Πρώτη φορά Αριστερά: Αντιθέσεις, αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του*, Αθήνα, Α.Ρ. Publications, 2017, σ.136-137.

Πρόεδρό του (ως πρόσωπο και ως θεσμό) το Κέντρο Μελετών και Διαφώτισης (ΚΕΜΕΔΙΑ) τις οργανώσεις εξωτερικού, τον «Αγωνιστή» [...] τις βασικές αρχές Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Δημοκρατικές Διαδικασίες, Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός (Κοινωνική Απελευθέρωση)».⁶

Στόχος της ιδρυτικής διακήρυξης είναι να οικοδομηθεί για πρώτη φορά στο ελληνικό κομματικό σύστημα ένα μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα με μαρξιστικές αναφορές. Η ιδρυτική διακήρυξη θεωρεί ότι η Ελλάδα είναι χώρα περιφερειακή και θέτει ως λύση για την υπανάπτυξή της, την αποσύνδεση από το καπιταλιστικό-ιμπεριαλιστικό μπλοκ εξουσίας (ΗΠΑ-ΝΑΤΟ-ΕΟΚ) και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην Ελλάδα.⁷ Για να γίνει αυτό προάγεται η οικοδόμηση ενός κόμματος μαζών, όπου η κομματική οργάνωση διαδραματίζει τον πιο σημαντικό ρόλο ως πολιτικός και εκλογικός μηχανισμός, σαφώς πιο σημαντικός από την κοινοβουλευτική θεώρηση της πολιτικής. Στο ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1970 κυριαρχούν έντονες επιφυλάξεις για τις μετεμφυλιακές παραδοσιακές πολιτικές πρακτικές των κομματάρχων, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως παλαιοκομματικές, όπως και την αποκλειστική έμφαση στην κοινοβουλευτική διαδικασία της πολιτικής λόγω των γεγονότων της περιόδου 1965-1967 και την αποτυχία στην αποτροπή της δικτατορίας. Έτσι, με την υιοθέτηση του συνθήματος «Σοσιαλισμός στις 18», το ΠΑΣΟΚ εμπνέει κουλτούρα εξωκοινοβουλευτική, με αποτέλεσμα με πολλά σημαντικά στελέχη του Κινήματος, όπως οι ο Α. Τσοχατζόπουλος Σ. Καραγιώργας, Κ. Σημίτης, Ν. Κωνσταντόπουλος κ.ά., δεν θέτουν υποψηφιότητα στις πρώτες εκλογές του 1974.⁸ Ένα άλλο βασι-

⁶ Παπαγιαννόπουλος, Γ., *Η σκοτεινή πλευρά του ήλιου*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, σ.107.

⁷ Τάσσης, Χ., «Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της Εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική», στο Ασημακόπουλος, Β., & Τάσσης, Χ., (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση – Ιδεολογικές Μετατοπίσεις – Κυβερνητικές Πολιτικές*, Αθήνα, Gutenberg, 2018, σ.323-366.

⁸ Σπουρδαλάκης, Μ., *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και κα-*

κό χαρακτηριστικό της ιδρυτικής διακήρυξης είναι η αυτοοργάνωση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «*το ΠΑΣΟΚ καλεί τον ελληνικό λαό να οργανωθεί στις τάξεις του, σε οργανώσεις βάσεις, να συμμετάσχει άμεσα στην παραπέρα διαμόρφωση του προγράμματός του, στη λήψη όλων των αποφάσεων και στην ανάδειξη των στελεχών του σε όλα τα επίπεδα*».⁹ Το ΠΑΣΟΚ επέλεξε την αυτοοργάνωση ώστε να διαφοροποιηθεί και από την προδικτατορική λογική των κομμάτων στελεχών, αλλά και από τη συγκεντρωτική δομή της κομμουνιστικής Αριστεράς. Καθώς η αυτοοργάνωση δεν συνοδεύτηκε από ξεκάθαρη οργανωτική δομή, ο ενθουσιασμός των νέων μελών οδήγησε στην ανάπτυξη αντίρροπων τάσεων στο εσωτερικό του νεαρού Κινήματος. Έτσι, το αποτέλεσμα των εσωκομματικών κρίσεων και διασπάσεων της περιόδου 1975-1977 με στελέχη από τη Δημοκρατική Άμυνα, με τους Τροτσκιστές και με στελέχη από το ΠΑΚ, οδήγησαν το 1977 στην 1^η Πανελλήνια Συνδιάσκεψη, η οποία θεωρείται ότι έχει χαρακτήρα Συνεδρίου, και εκλέγεται η νέα Κεντρική Επιτροπή του ΠΑΣΟΚ και αποφασίζεται να υιοθετηθεί ένα μοντέλο οργανωτικής δομής κατά τα πρότυπα του κόμματος μαζών.¹⁰ Από την συγκεκριμένη Συνδιάσκεψη προέκυψε η περίφημη Τρόικα στο ΠΑΣΟΚ με τους Α. Τσοχατζόπουλο, Κ. Λαλιώτη και Γ. Γεννηματά ως μια άτυπη τριμελής γραμματεία του νέου Εκτελεστικού Γραφείου.¹¹ Η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη και οι αποφάσεις της 2^{ης} Συνόδου της ΚΕ τον Φεβρουάριο του 1978 και της 5^{ης} Συνόδου της ΚΕ τον Φεβρουάριο του 1979, διαμορφώνουν την κεντρική κομματική γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ.¹² Η 2^η

τάκτηση εξουσίας, Αθήνα, Εξάντας, 1988, σ.110-113.

⁹ ΠΑΣΟΚ, Διακήρυξη βασικών αρχών και στόχων του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, ΚΕΜΕΛΙΑ, 1974.

¹⁰ Σπουρδαλάκης, Μ., *ΠΑΣΟΚ: Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις...*, ό.π.

¹¹ Τάσσης, Χ., «Τρόικα του ΠΑΣΟΚ: Πόλος εσωκομματικής συσπείρωσης και προσωπικής ανέλιξης», στο Βαρβακάς, Β., & Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2010, σ.589-592.

¹² Ασημακόπουλος, Β., & Τάσσης, Χ., «Σταθμοί και όρια στη διαμόρ-

σύνοδος είναι κρίσιμη για την ιδεολογία και την κοινωνική συμμαχία του ΠΑΣΟΚ, καθώς οικοδομείται η Εθνική Λαϊκή Ενότητα και το κοινωνικό μπλοκ των μην προνομιούχων. Με την απόφαση αυτή το ΠΑΣΟΚ διαφοροποιείται από την σοσιαλδημοκρατική αλλά και την κομμουνιστική αντίληψη, που αναγνωρίζουν την πολιτική κυριαρχία της εργατικής τάξης. Αντίθετα, το ΠΑΣΟΚ προάγει την κοινωνική συμμαχία που αποτελείται από εργάτες, αγρότες, νεολαία, υπαλλήλους, μικρομεσαίους, σε ισότιμη βάση. Έτσι, εντάσσει την εργατική τάξη ως ισότιμο εταίρο στο μπλοκ των μη προνομιούχων, για τους οποίους θεωρεί πως υφίστανται συνολικά την εκμετάλλευση στην Ελλάδα. Το ΠΑΣΟΚ θεωρεί την Ελλάδα ως χώρα περιφερειακή, καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι τόσο εκτεταμένος όπως στις Μητροπόλεις, με αποτέλεσμα την ουσιαστική υποβάθμιση του αντικαπιταλιστικού στοιχείου στην πολιτική του ρητορεία. Με βάση την συγκεκριμένη κοινωνική συμμαχία το ΠΑΣΟΚ διακηρύσσει την οργανωτική, πολιτική και εκλογική του αυτοδυναμία και αντιπαράβει τους μη προνομιούχους ενάντια στο «κράτος της Δεξιάς», το οποίο είναι ταξικό και εξαρτημένο και, άρα, σε άμεση συμμαχία με το ξένο και ντόπιο μονοπωλιακό κεφάλαιο.¹³ Η 5^η Σύνοδος της ΚΕ είναι αποφασιστική για την οργανωτική δομή του ΠΑΣΟΚ, καθώς ενώ δεν αναγνωρίζει την πρωτοπορία της εργατικής τάξης, ωστόσο στην οργανωτική του δομή υιοθετεί βασικά χαρακτηριστικά των κομμουνιστικών κομμάτων της Τρίτης Διεθνούς με κυριότερη την υιοθέτηση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού και την κάθετη και ιεραρχική δομή. Έτσι, προωθείται η ενιαία μαζική αντίληψη και η μαζική δράση, με αποτέλεσμα η παρέμβαση του ΠΑΣΟΚ στους μαζικούς χώρους (φοιτητικό, συνδικαλιστικό, αγροτι-

φωση και εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ (1974-2018)», στο Ασημακόπουλος, Β., & Τάσσης, Χ., (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση – Ιδεολογικές Μεταστροφές - Κυβερνητικές Πολιτικές*, Αθήνα, Gutenberg, 2018, σ.31.

¹³ ΠΑΣΟΚ, *Απόφαση 2ης Συνόδου Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ, 1978, σ.22-23, 54-55, 81-87.

κό κίνημα, Τοπική Αυτοδιοίκηση) να χαρακτηρίζεται από τη λογική του λενινιστικού προτύπου του ιμάντα μεταβίβασης, με την αναπαραγωγή του κομματικού προτύπου σε όλη την κοινωνία και την οργανωμένη της έκφραση.¹⁴

Οι συγκεκριμένες επιλογές, δηλαδή, η σφικτή οργανωτική δομή με έμφαση στην πολιτική κινητοποίηση, αλλά και το άνοιγμα στους μαζικούς χώρους με τον έλεγχο του κόμματος στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, στο φοιτητικό κίνημα και στην ΤΑ αποτελούν σημαντικές καινοτομίες για το ελληνικό κομματικό σύστημα και σε συνδυασμό με τον σοσιαλιστικό του χαρακτήρα αποτελούν τους βασικούς παράγοντες για την πολιτική και εκλογική δυναμική του ΠΑΣΟΚ, το οποίο με τις εκλογές του 1981 καταφέρνει να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση μόλις επτά χρόνια από την ίδρυσή του.¹⁵

Σε αυτή την πορεία των επτά χρόνων, η κομματική οργάνωση έχει προσανατολιστεί περισσότερο στην υλοποίηση των καθηκόντων της πολιτικής κινητοποίησης για την υλοποίηση του στόχου της εκλογικής αποτελεσματικότητας, μια λειτουργία σημαντική για το ελληνικό κομματικό σύστημα. Ταυτόχρονα, έχει μειωθεί δραματικά ο ρόλος της οργάνωσης στον σχεδιασμό της πολιτικής και στον εκπαιδευτικό και παρεμβατικό της ρόλο, λειτουργίες που υποκαθίστανται από τη συγκεντρωτική λειτουργία της κομματικής γραφειοκρατίας. Η εξέλιξη αυτή θα αδυνατίσει την ιδεολογική λειτουργία της οργάνωσης, η οποία είναι απαραίτητη για την εφαρμογή μιας σοσιαλιστικής πολιτικής και θα «διευκολύνει» την προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στην υλικότητα του (καπιταλιστικού) κράτους.

¹⁴ ΠΑΣΟΚ, *Απόφαση 5ης Συνόδου Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ: Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση*, Αθήνα, ΚΕΜΕΛΙΑ, 1979, σ.48-77.

¹⁵ Τάσσης, Χ., «ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος», *Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2008, σ.42-43.

II. Το ΠΑΣΟΚ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ

ΟΤΑΝ ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΓΙΝΕΤΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΕΧΕΙ να εκπληρώσει την υπόσχεση ότι θα βελτιώσει τους όρους ζωής των εργαζομένων, αλλά και θα αλλάξει τον τρόπο λειτουργίας του κράτους. Για να καλύψει τις κυβερνητικές θέσεις στρέφεται στην οργάνωσή του, χρησιμοποιώντας περίπου τέσσερις χιλιάδες μέλη, κυρίως από τις Κλαδικές Οργανώσεις. Η επιλογή αυτή παρέχει τη δυνατότητα στο ΠΑΣΟΚ να συνδυάζει την τεχνοκρατική λογική (κλαδικές οργανώσεις) με τις κυβερνητικές ανάγκες και την παρεμβατική πρακτική του κόμματος μαζών. Ωστόσο, ο ενθουσιασμός της οργάνωσης του κόμματος μαζών για τη συμμετοχή της στις κυβερνητικές υποθέσεις δημιουργούν τριβές με τα στελέχη που έχουν τεχνοκρατικό και κοινοβουλευτικό προσανατολισμό.¹⁶ *Όπως εύστοχα έχει αναλυθεί, «στη θέση του κομματάρχη αναδεικνύονται 'νέες κοινωνικές elite' οι οποίες, όχι μόνο εισχωρούν στα κέντρα εξουσίας αλλά αλλάζουν θεμελιακά τη φύση της πολιτικής οργάνωσης και το ύφος του πολιτικού λόγου».*¹⁷ Ο ιδιότυπος αυτός διυσιμός φαίνεται να συνειδητοποιείται σχεδόν αφετηριακά με την έναρξη της κυβερνητικής εμπειρίας. Χαρακτηριστικά, ο Α. Παπανδρέου τονίζει ότι *«[η οργάνωση] δεν θα πρέπει να γίνει αστυνόμος της κυβέρνησης και δεν πρέπει να υποκαθιστά την κυβερνητική εξουσία».*¹⁸ Η συγκεκριμένη έκφραση ουσιαστικά δείχνει τα όρια και τις προσαρμογές του «κυβερνητικού» ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, οι

¹⁶ Τάσσης, Χ., «Κλαδικές οργανώσεις: Κομματισμός, τεχνοκρατισμός, εκουγχρονισμός και κρατικοποίηση του κόμματος», στο Βαρβακάς, Β., & Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80...*, ό.π., σ.278-279.

¹⁷ Σπουρδαλάκης, Μ., «Από το κίνημα διαμαρτυρίας στο «Νέο ΠΑΣΟΚ», στο Σπουρδαλάκης, Μ., (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1988, σ.53-54.

¹⁸ Παπανδρέου, Α., «Λόγος σε συγκέντρωση 4.000 στελεχών του Κινήματος», *Μεσημβρινή*, 1/2/1982.

πολιτικές επιλογές της πρώτης κυβερνητικής θητείας, όπως οι σημαντικές αυξήσεις των μισθών και η καθιέρωση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ), η δημιουργία του ΕΣΥ, οι ρυθμίσεις για την παιδεία, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η καθιέρωση ψήφου στα 18, ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, ο νόμος για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, η πρωτοβουλία της Κίνησης των Έξι για την Ειρήνη και τον αφοπλισμό, η κοινοβουλευτική συνεργασία με το ΚΚΕ για την ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας το 1985, σηματοδοτούν το τέλος του μετεμφυλιακού κράτους, τον εκσυγχρονισμό του κομματικού συστήματος και προσδίδουν στο κράτος χαρακτήρα φιλολαϊκό.¹⁹ Οι διαπραγματεύσεις με την τότε ΕΟΚ για την υπογραφή του Μνημονίου το 1982 που κατέληξαν τελικά από το 1984-5 στην πολιτική των ταμείων συνοχής, στα ΜΟΠ και τις αγροτικές ενισχύσεις, με την απειλή άσκησης veto από τον Α. Παπανδρέου για την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας²⁰, δίνουν την εικόνα μιας σκληρής στάσης της ελληνικής κυβέρνησης σε σχέση με τους ευρωπαίους εταίρους. Οι σκληρές διαπραγματεύσεις με τις ΗΠΑ τόσο για τις Αμερικανικές βάσεις που οδήγησαν στη Συμφωνία (15/7/1983) για το χρονοδιάγραμμα «απομάκρυνση» κάποιων βάσεων, όσο και για τη διατήρηση της στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα και την Τουρκία στην αναλογία 7/10, σηματοδοτούν μια τάση αυτονομίας της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στον αμερικάνικο παράγοντα. Με την έκδοση δύο ψηφισμάτων του Συμβουλίου

¹⁹ Για μια συγκεντρωτική ανάλυση των κυβερνητικών πολιτικών του ΠΑΣΟΚ βλ. Ασημακόπουλος, Β., & Τάσσης, Χ., (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018...*, ό.π. Επίσης, το φιλολαϊκό κράτος ως αποτέλεσμα των ασκούμενων κυβερνητικών πολιτικών της δεκαετίας του '80, μπορεί να 'διαβαστεί' και μέσα από την αντίθεση των κλασικών του μαρξισμού στο λασσαλικής προέλευσης σχήμα 'ελεύθερο λαϊκό κράτος' και την περίφημη κριτική του Μαρξ στο Πρόγραμμα της Γκότα, 1875, με όρους ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος, βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο για την εξέλιξη των σοσιαλιστικών κομμάτων.

²⁰ Ασημακόπουλος, Β., *Πρώτη φορά Αριστερά...*, ό.π., σ.263-264, ιδίως υποσημείωση 271.

Ασφαλείας του ΟΗΕ για τη μη αναγνώριση του τουρκοκυπριακού (ψευδο)κράτους στο βόρειο κατεχόμενο τμήμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, σε συνδυασμό με τα πολιτικά και οικονομικά ανοίγματα προς την ΕΣΣΔ, καταδεικνύουν μία διαφορετική στρατηγική σε επίπεδο διεθνών σχέσεων. Σημαντικά επίσης είναι και τα ανοίγματα προς τις Αραβικές χώρες. Χαρακτηριστική είναι η ανάπτυξη των σχέσεων με την PLO, η επίσκεψη του Γ. Αραφάτ στην Ελλάδα στις 14-12-1981 και στο Α' Συνέδριο το 1984, η μεταφορά των μαχητών της PLO από τον Λίβανο στην Τυνησία το 1982 με οχήματα ναυλωμένα από έλληνες εφοπλιστές και η Συμφωνία της Ελούντας το 1984 ύστερα από την παρέμβαση του Α. Παπανδρέου στη διένεξη μεταξύ Γαλλίας και Λιβύης στη σύγκρουση στο Τσάντ.²¹ Οι επιλογές αυτές έφεραν ουσιαστικά στα όρια της ανοχής τους τις ΗΠΑ και έδειξαν μια πετυχημένη στρατηγική των ορίων για ένα σοσιαλιστικό πείραμα στην αρνητική συγκυρία της δεκαετίας του 1980 (δεύτερος ψυχρός πόλεμος, υποχώρηση του Κεϊνσϊανισμού και άνοδος του νεοφιλελευθερισμού, διαρκής πίεση του τουρκικού επεκτατισμού-αναθεωρητισμού, με ότι αυτό συνεπάγεται για υποχρεωτική δέσμευση σημαντικών κονδυλίων για εξοπλιστικές δαπάνες, αλλά και αδυναμία ανάπτυξης μιας δυναμικής περιφερειακού διεθνισμού απέναντι στις δυνάμεις της υπερ-αλιστικής εξάρτησης).

Κατά την πρώτη κυβερνητική τετραετία, το ΠΑΣΟΚ θα δημιουργήσει ένα πρότυπο κόμμα για το ελληνικό κομματικό σύστημα, θα αναδειχθεί ως πρότυπο εκλογικής και πολιτικής αποτελεσματικότητας [εθνικές εκλογές και ευρωπαϊκές εκλογές το 1981, δημοτικές το 1982, ευρωεκλογές το 1984 και εθνικές εκλογές το 1985] που θα υιοθετηθεί και από τη ΝΔ τη δεκαετία του 1980. Από την άλλη, η μη υλοποίηση κρίσιμων για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό επιλογών, όπως για πα-

²¹ Τάσσης, Χ., «Ελληνοαμερικανικές σχέσεις: Μια στρατηγική επιλογή σε διαρκή κρίση», στο Βαμβακάς, Β., & Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80...*, ό.π., σ.176-180, Τάσσης, Χ., «Φιλοαραβισμός: Θεωρία της Εξάρτησης, «παλαιστίνιοι σύντροφοι και ιδιότυπες διεθνείς φιλίες», στο *ίδιο*, σ.631-633.

ράδειγμα η μη αποχώρηση από την ΕΟΚ και από το ΝΑΤΟ, συνιστά μια προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ σε πολιτικές που φαίνεται πως σηματοδοτούν την πολιτική του μετακίνηση σε κόμμα της μεταπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας της 2^{ης} Διεθνούς. Στις βιομηχανικές ευρωπαϊκές κοινωνίες τα σοσιαλιστικά κόμματα υιοθετούν την κρατική παρέμβαση στην οικονομία παράλληλα με τις πολιτικές του κοινωνικού κράτους, σε συνέχεια της εξελικτικής σοσιαλδημοκρατίας του μεσοπολέμου, όπου το Εθνικό ζήτημα συνδυάζεται με το κοινωνικό ζήτημα, ενώ μειώνονται οι ταξικές αναφορές. Οι συνεχείς προσαρμογές της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας είχε ως αποτέλεσμα να εγκαταλείπεται ο Μαρξισμός στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ενώ και στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ αυτό πραγματοποιείται στα τέλη της δεκαετίας του 1980, παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός δεν είναι κυρίαρχος ή και ιμπεριαλιστικός όπως στις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, αλλά περισσότερο ένας κοινωνικός σχηματισμός κυρίαρχο-κυριαρχούμενος, ο οποίος υφίσταται τον ιμπεριαλισμό, και σε αυτό το πλαίσιο το Εθνικό ζήτημα και, πιο συγκεκριμένα, το πρόταγμα για Εθνική Ανεξαρτησία είναι με βάση το θεωρητικό σχήμα της Σχολής της Εξάρτησης απαραίτητος παράγοντας για την αποσύνδεση της χώρας από το κυρίαρχο ιμπεριαλιστικό μπλοκ εξουσίας.

Έτσι, το κόμμα των ελλήνων σοσιαλιστών παρουσιάζει εκλεκτιστικές συγγένειες με τα κόμματα της Ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας σε μια διαδικασία συνεχών προσαρμογών. Το αποτέλεσμα αυτής της πορείας είναι ότι μετά τις εκλογές του 1985 εισάγει το «σταθεροποιητικό πρόγραμμα» με το οποίο προσεγγίζει τις νεοφιλελεύθερες επιλογές στη Δ. Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Το πρόγραμμα προβλέπει, μεταξύ άλλων, υποτίμηση της δραχμής κατά 15%· περιορισμένες εισοδηματικές αυξήσεις· κίνητρα για επενδύσεις· περιορισμό των κοινωνικών δαπανών· ετεροχρονισμό της ΑΤΑ.²² Με την υιοθέτηση αυτού του προγράμματος ξεσπά μεγάλη εσωκομματική κρίση που

²² Σημίτης, Κ., *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

οδηγεί στη διαγραφή και αποχώρηση πολλών μελών της ΠΑΣ-ΚΕ, τα οποία ιδρύουν τη Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (ΣΣΕΚ), αλλά και στη διαγραφή του Γ. Αρσένη.²³ Η παρέμβαση της δικαστικής εξουσίας για την επαναφορά της προηγούμενης διοίκησης της ΓΣΕΕ σηματοδοτεί τη μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ στην καρδιά του κράτους. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται από την 2^η Ειδική Σύνοδο της ΚΕ στη Χαλκίδα, όπου οι διαγραφές δικαιολογούνται στο βασικό πρόταγμα της ενιαίας δράσης του κόμματος. Ο Α. Παπανδρέου θεωρεί ότι το τρίπτυχο της ιδρυτικής διακήρυξης, Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση, θα πρέπει να προσαρμοστεί στην υλοποίηση των βραχυπρόθεσμων στόχων οι οποίοι προσδιορίζονται με βάση τη ρεαλιστική προσαρμογή στη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία της περιόδου και στην πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ υποβιβάζεται ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός και η στρατηγική της μετάβασης.²⁴ Οι συγκεκριμένες επιλογές επανεπιβεβαιώνονται στην 22^η Σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ τον Μάιο του 1987, και στο λεγόμενο Μανιφέστο τον Ιούλιο του 1988. Το αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων είναι ότι ιδίως κατά τη δεύτερη τετραετία η έφεση στην τεχνοκρατία, με αγοραίο και όχι κενυσιανό προσανατολισμό κάτω από την επιρροή του σταθεροποιητικού προγράμματος, σε συνδυασμό με τη μείωση της εκπαιδευτικής και ιδεολογικής λειτουργίας της κομματικής οργάνωσης θα οδηγήσουν στην ουσιαστική αυτονόμηση της κυβέρνησης από τον παράγοντα κόμμα. Η κομματική οργάνωση θα προσανατολιστεί κυρίως στη στήριξη του κυβερνητικού έργου, κάτι που θα οδηγήσει τελικά στην κρατικοποίηση του κόμματος και σε συνέχεια των οργανωτικών επιλογών, ήδη από τη δεκαετία του 1970, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Όπως εύστοχα αναφέρει ο Ν. Πουланτζάς, η αλλαγή και μόνο του κρατικού προσωπικού δεν συνεπάγεται και αλλαγή της ισορροπίας της ισχύος ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Ακόμα και αν αντικα-

²³ Ασημακόπουλος, Β., *Πρώτη φορά Αριστερά...*, ό.π., σ.389-399.

²⁴ ΠΑΣΟΚ, «Απόφαση 2ης Ειδικής Συνόδου ΚΕ ΠΑΣΟΚ (Σύνοδος Χαλκίδας)», *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ.2, 1986, σ.8.

τασταθεί το κρατικό προσωπικό από προσωπικό αφοσιωμένο στην υποστήριξη των θέσεων των κυριαρχούμενων τάξεων, η εξέλιξη αυτή δεν θα λύσει το ζήτημα του μετασχηματισμού του κράτους. Αντίθετα, υποστηρίζει πως αν δεν υπάρξει ριζικός μετασχηματισμός του κράτους, το νέο κρατικό προσωπικό θα τείνει να αναπαράγει τις πρακτικές που απορρέουν από τη συγκεκριμένη δομή του (καπιταλιστικού) κράτους.²⁵

Η πολιτική επιλογή υποβάθμισης της οργάνωσης σε συνδυασμό με την ένταξη των βασικών του στελεχών στο κράτος φαίνεται να μετασχηματίζει το ΠΑΣΟΚ ως αποκλειστικά κυβερνητικό κόμμα και να αφυδατώνεται πολιτικά. Η μείωση των ιδεολογικών αναφορών σε συνδυασμό με τη μαζικοποίηση των οργανώσεων με ποσοτικά κριτήρια διαμορφώνουν έναν νέο προσανατολισμό της κομματικής οργάνωσης με έμφαση στη διαμεσολάβηση εύρεσης εργασίας στο κράτος, μια διαδικασία «γραφειοκρατικής πατρωνείας» όπως εύστοχα έχει αναλυθεί.²⁶ Συγκροτούν συγκεκριμένους υλικούς όρους αναπαραγωγής από την παραμονή του κόμματος στην κυβέρνηση, με αποτέλεσμα η αναπαραγωγή της κομματικής γραφειοκρατίας να πραγματοποιείται αποκλειστικά μέσω των συγκεκριμένων καπιταλιστικών σχέσεων.²⁷ Οι αντιφάσεις του κυβερνητισμού στην κομματική γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ γίνονται εμφανείς το 1988 όταν ο Α. Παπανδρέου νοσηλεύεται στο Ην. Βασίλειο και ξεσπά το «σκάνδαλο Κοσκωτά». Η κομματική-κυβερνητική γραφειοκρατία, αδυνατεί να κατανοήσει τη δυναμική των πραγμάτων και να επανασυνδεθεί με την οργανωμένη βάση ώστε να αντιμετωπίσει την κρίση. Τη λύση δίνει τελικά η επιστροφή του Α. Παπανδρέου που οδηγεί στη συσπείρωση των οργανωμένων μελών. Έτσι, η πολυπληθής και μαζική οργάνωση η οποία ήταν σημαντική από άποψη εκλογικής κινητο-

²⁵ Πουλιαντζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ.225-226.

²⁶ Lyrintzis, C., "Political Parties in Post-Junta Greece: a Case of 'Bureaucratic Clientelism'?", *West European Politics*, Vol.7, No.2, 1984, σ.99-117.

²⁷ Ασημακόπουλος, Β., & Τάσης, Χ., *Σταθμοί και όρια...*, ό.π., σ.29-31.

ποίησης και έντονης παρουσίας του κόμματος στους μαζικούς χώρους, σε συνδυασμό με τις πολιτικές της πρώτης τετραετίας αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την εκλογική αντοχή του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1989. Ωστόσο, στο τέλος της δεκαετίας του 1980 το ΠΑΣΟΚ είναι ένα εντελώς διαφορετικό κόμμα σε σχέση με το 1981. Η έμφαση στον κυβερνητισμό, η μείωση του ρόλου της οργάνωσης, η ιδεολογική προσαρμογή στις ρεαλιστικές πολιτικές του εφικτού και η απουσία της ρητορικής σχετικά με τη σοσιαλιστική προοπτική και τη στρατηγική της μετάβασης διαμορφώνουν το πλαίσιο για την πλήρη προσαρμογή του κόμματος στις κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες πολιτικές και οργανωτικές πρακτικές.

III. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΣ ΔΡΟΜΟΣ: ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Η ΣΥΓΓΕΚΡΙΜΕΝΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΕΤΑΙ από την τριπλή εκλογική ήττα για το ΠΑΣΟΚ (Ιούνιος 1989, Νοέμβριος 1989 και Απρίλιος 1990) και -σε διεθνές επίπεδο- από την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, με αποτέλεσμα το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα να αναδειχθεί ως «μοναδική» κυβερνητική πολιτική. Η συγκεκριμένη εξέλιξη επηρεάζει όλα τα σοσιαλιστικά κόμματα και το ΠΑΣΟΚ. Έτσι, παρατηρείται αμφισβήτηση προς τις πολιτικές της περιόδου 1981-1985, ισχυροποίηση της ΚΟ σε σχέση με το οργανωμένο κόμμα, και πλήρη αποδοχή της Ε.Ε. Στο πλαίσιο αυτό, η έντονη εσωκομματική κριτική προς τον Α. Παπανδρέου κατά τη διάρκεια των εργασιών της 29^{ης} Συνόδου της ΚΕ στην Ανάβυσσο στις 6-7 Αυγούστου 1989 και η αμφισβήτηση στην 1^η σύνοδο της ΚΕ στο Πεντελικό (Νοέμβριος 1990) αποτελούν βασικές ενδείξεις για την ύπαρξη και την πολιτική δυναμική του εκσυγχρονιστικού μπλοκ. Είναι η εποχή όπου υιοθετούνται αλλαγές στην κομματική δομή του ΠΑΣΟΚ. Η εγγραφή νέων μελών συνοδεύεται με «χαλάρωση» των προϋποθέσεων για την απόκτηση της ιδιότητας του μέλους, και δημιουργεί-

ται η Δημοκρατική Συμπαράταξη με σκοπό την επιστροφή των μελών και στελεχών του ΠΑΣΟΚ που είχαν διαγραφεί ή αποχωρήσει. Η Δημοκρατική Συμπαράταξη εγκαινιάζει μια δομή έξω από την κομματική οργάνωση, η οποία ουσιαστικά ήταν ένας συμβιβασμός της κομματικής γραφειοκρατίας με τον Α. Παπανδρέου μετά την ΚΕ της Αναβύσσου, με σκοπό την προσέλκυση προσωπικότητων για τη στήριξη του ΠΑΣΟΚ. Επίσης, η για πρώτη φορά ενεργή ανάμειξη των Βουλευτών στις εκλογές για την ανάδειξη των νέων Νομαρχιακών Επιτροπών τον Ιούνιο του 1992 και την εκλογή γραμματέων που έχουν πολιτική αναφορά στο πρόσωπό τους αποτελούν εξελίξεις που «σηματοδοτούν» μια διαφορετική προσέγγιση για τον ρόλο της κομματικής οργάνωσης σε ένα πιο φιλελεύθερο και λιγότερο σοσιαλιστικό προσανατολισμό.²⁸

Χαρακτηριστική είναι η διάλεξη που έδωσε ο Α. Παπανδρέου στο Πανεπιστήμιο Complutense της Μαδρίτης στις 10 Ιουλίου 1991 με τίτλο «*Τι σημαίνει σοσιαλισμός σήμερα*». Ο Α. Παπανδρέου θεωρεί πως η νίκη του καπιταλισμού είναι το αποτέλεσμα ενός «*Τρίτου Παγκοσμίου Πολέμου που δεν έγινε ποτέ*», αποτέλεσμα της δυναμικής του καπιταλισμού με τις νέες τεχνολογίες (αυτοματισμός, πληροφόρηση, επικοινωνίες) στα τρία μητροπολιτικά κέντρα (ΗΠΑ, Δυτ. Ευρώπη, Ιαπωνία). Οι συγκεκριμένες τάσεις προσφέρουν τη δυνατότητα στο κεφάλαιο να κινείται χωρίς περιορισμούς και να ξεπερνά τα εθνικά σύνορα. Στο πλαίσιο αυτό «προσαρμόζει» το περιεχόμενο του σοσιαλισμού στην ανάγκη να επιβιώσει η χώρα στο «νέο» καπιταλιστικό σύστημα. Αναδεικνύει ως βασικές προτεραιότητες της πολιτικής του τα προτάγματα της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας, ενώ και η εισοδηματική πολιτική προσδιορίζεται ως συνάρτηση του χαμηλού πληθωρισμού και της νομοματικής πολιτικής. Για τον Α. Παπανδρέου η έννοια του σοσιαλισμού ταυτίζεται πλέον με τη «μικτή οικονομία» που προάγει έναν δυναμικό ιδιωτικό τομέα. Το κράτος πρέπει να λειτουργεί ως «Κέντρο Στρατηγείου Ανάπτυξης», να «διορθώνει» την αγορά και να διατηρεί στην κατοχή του τις κοινω-

²⁸ Βλ. Ασημακόπουλος, Β., *Πρώτη φορά Αριστερά...*, ό.π., σ.347-351.

φελείς δημόσιες επιχειρήσεις. Ωστόσο, παρά την πολιτική του μετριοπάθειας, θεωρεί ότι «*εάν το σοσιαλιστικό όραμα δεν πρέπει να εξαφανισθεί, τότε οι σοσιαλιστές πρέπει να αγωνισθούν για ριζοσπαστικές αλλαγές στις κοινωνίες -ακόμη κι αν αυτές είναι σήμερα εγκλωβισμένες- στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα*».²⁹ Η συγκεκριμένη διγλωσσία του Α. Παπανδρέου φαίνεται να προέρχεται από μια ρεαλιστική προσαρμογή του στο διεθνές περιβάλλον, δηλαδή στη συγκυρία που χαρακτηρίστηκε από την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού. Έτσι, για την Ελλάδα θεωρεί ότι θα πρέπει να ακολουθήσει την πορεία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης με βάση τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώνει για τις αντιφάσεις της συγκεκριμένης επιλογής.

Η πολιτική μετριοπάθεια, ο κυβερνητισμός και η τάση κρατικοποίησης του ΠΑΣΟΚ επιβεβαιώνεται με την υιοθέτηση της διακήρυξης, «*Για την αναγέννηση της Ελλάδας, για την αναγέννηση του ελληνισμού*» το 1993. Παρότι φαίνεται πως διατηρεί τις βασικές αρχές της σχολής της εξάρτησης με αναφορές στις οικονομικές ανισότητες και την περιφερειακή θέση τις χώρας, οι βασικοί άξονές της εστιάζονται στην ευρωπαϊκή προοπτική· στην άντληση πόρων από την ΕΕ διαμέσου κοινωνικών κονδυλίων· στην οικονομική διείσδυση των ιδιωτικών επιχειρήσεων στις Βαλκανικές χώρες· αλλά και σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας, όπως για παράδειγμα την έννοια της ορθοδοξίας σε έναν πολυπολιτισμικό κόσμο όπως διαμορφώνεται σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης.³⁰

Έτσι, παρά το γεγονός ότι τα βασικά γεγονότα, τα οποία οδήγησαν στη γρήγορη φθορά της ΝΔ και στη μεγάλη εκλογική νίκη το 1993 ήταν το μαθητικό και φοιτητικό κίνημα της περιόδου 1990-1991, οι μεγάλες απεργίες στους δημόσιους οργανισμούς (ΟΤΕ, ΕΑΣ, κ.λπ.), το ειδικό δικαστήριο και η

²⁹ Παπανδρέου, Α., Τι σημαίνει σοσιαλισμός σήμερα, 1991, <http://syn-gnomi.blogspot.gr/2012/05/complutense-10-1991.html> [πρόσβαση 16-5-2018].

³⁰ ΠΑΣΟΚ, *Η Διακήρυξη για την Αναγέννηση της Ελλάδας, για την Αναγέννηση του Ελληνισμού*, Αθήνα, ΠΑΣΟΚ, 3-4/9/1993.

δικαίωση του Α. Παπανδρέου, οι επαναληπτικές εκλογές στη Β' Αθήνας στις 5 Απριλίου του 1992 και η ενεργός συμμετοχή στις διαδηλώσεις για το Μακεδονικό, ωστόσο το προγραμματικό πλαίσιο του ΠΑΣΟΚ συμπυκνώνθηκε στο τρίπτυχο Σταθεροποίηση-Ανάπτυξη-Κοινωνική Προστασία με βασικούς στόχους την καταπολέμηση του πληθωρισμού· την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας· την αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος και τη μείωση της φοροδιαφυγής, επιλογές «αναγκαίες» για την εκπλήρωση των κριτηρίων της Συνθήκης του Μάαστριχτ, ενώ η κοινωνική προστασία έχει επικουρικό χαρακτήρα. Σαν αποτέλεσμα αυτών των επιλογών, οι κυβερνητικές υποθέσεις αυτονομούνται από το «κόμμα», μια εξέλιξη που επιβεβαιώνει και ο Α. Παπανδρέου τονίζοντας ότι «*το κίνημα [...] δεν ασκεί σε καμιά περίπτωση διοίκηση*»³¹ και μετεξελίσσεται «*από ένα μεγάλο ριζοσπαστικό ανανεωτικό Κίνημα [...] σε ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ*».³² Το συγκεκριμένο πλαίσιο ευνοεί την ενίσχυση της εκσυγχρονιστικής ομάδας με αποτέλεσμα τον Νοέμβριο του 1994 δημιουργείται η «ομάδα των τεσσάρων» από τους Κ. Σημίτη, Θ. Πάγκαλο, Π. Αυγερινό και Β. Παπανδρέου. Σημαντική εξέλιξη στο θέμα αυτό αποτέλεσε ο θάνατος του Γιώργου Γεννηματά το 1994, καθώς είχε αναδειχθεί ως σημείο αναφοράς και κυρίως ισορροπίας ανάμεσα στις ομάδες της κομματικής γραφειοκρατίας, καθώς φαινόταν ότι μπορούσε να συγκεράσει και τα προτάγματα του εκσυγχρονισμού, αλλά και σε κάποιο βαθμό την πολιτική παράδοση του κόμματος.

Έτσι, με την είσοδο του Α. Παπανδρέου στο Ωνάσειο στις 20 Νοεμβρίου 1995 αρχίζουν οι συζητήσεις για τη διαδοχή του στην πρωθυπουργία. Σχετικά με τη διαδικασία υπάρχουν δυο επιλογές: είτε από Έκτακτο Συνέδριο που φαίνεται ότι υποστηρίζει (αν και όχι ένθερμα) η πλευρά του Α. Τσοχατζόπουλου, είτε από την ΚΟ την οποία προκρίνουν οι υπόλοιποι υποψήφιοι (Κ. Σημίτης, Γ. Αρσένης, Α. Κακλαμάνης και Γ. Χαραλαμπί-

³¹ Παπανδρέου, Α., «Ομιλία στην Κεντρική Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου», *Εξόρμηση*, τχ.836, 2/4/1994, σ.24.

³² *Στο ίδιο*, Κεφαλαία στο πρωτότυπο.

πουλος).³³ Ο γραμματέας Κ. Σκανδαλίδης, τον Δεκέμβριο του 1995, θέτει το πολιτικό πλαίσιο για την εκλογική διαδικασία: αυτοδύναμη ισχυρή εξουσία· ένταξη στην ΟΝΕ· εκσυγχρονισμός και οικονομική σταθερότητα· αποσύνδεση του κόμματος από την κυβερνητική πολιτική.³⁴ Ένα πολιτικό πλαίσιο το οποίο σαφώς καταδεικνύει την προτεραιότητα και τη δυναμική του εκσυγχρονιστικού μπλοκ στην εσωκομματική ζωή του κόμματος. Τελικά, ο Α. Παπανδρέου παρατείνεται από πρωθυπουργός και στις 18 Ιανουαρίου 1996 συνέρχεται η ΚΟ για να εκλέξει τον διάδοχό του, μια επιλογή που σηματοδοτεί ότι η κυβερνητική συνέχεια αποτελεί το βασικό κριτήριο εκλογής και στο πλαίσιο αυτό η επιλογή του Κ. Σημίτη αποτελεί τη «μοναδική» επιλογή.³⁵

Το 4ο Συνέδριο αποτελεί «σταθμό» τόσο για το ΠΑΣΟΚ όσο και για το ελληνικό κομματικό σύστημα. Η πολιτική πλατφόρμα που θέτει ο νέος Πρόεδρος Κ. Σημίτης (54% έναντι 46% του Α. Τσοχατζόπουλου) βρίσκεται πιο κοντά στο πλαίσιο που προδιορίζεται από εξωκομματικούς παράγοντες (ιδιωτικά επιχειρηματικά συμφέροντα, ιδιωτικά ΜΜΕ, ειδικοί της επικοινωνίας), αλλά και σε πιο έντονη και οργανική διασύνδεση με τη διεθνή τάση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, εξελίξεις που θεωρούνται «απαραίτητες» για τη νέα εκλογική νίκη και την κυβερνητική συνέχεια του κόμματος. Έτσι, η επικράτηση του Κ. Σημίτη μπορεί να χαρακτηριστεί όχι ως απλή εσωκομματική νίκη, αλλά κυρίως επικράτηση εξωκομματικών, αγοραίων παραγόντων επί του παράγοντα «πολιτικό κόμμα». Το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής είναι το ΠΑΣΟΚ να μετασχηματιστεί σε «κόμμα του κράτους», καθώς η νέα νομιμοποιητική βάση για την εκλογική επικράτηση και

³³ Λυγερός, Σ., *Το παιχνίδι...*, ό.π., σ.261-271, 381-384.

³⁴ Σκανδαλίδης, Κ., «Εισήγηση στην Πανελλήνια Σύσκεψη Στελεχών του ΠΑΣΟΚ», *Εξόρμηση*, τχ.916, 9-10/12/1995, σ.4-5.

³⁵ Οι υποψήφιοι είναι οι Α. Τσοχατζόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Αρσένης και Γ. Χαραλαμπίδης. Στην πρώτη ψηφοφορία ο Κ. Σημίτης και ο Α. Τσοχατζόπουλος λαμβάνουν από 53 ψήφους, ο Γ. Αρσένης 50 ψήφους και ο Γ. Χαραλαμπίδης 12 ψήφους.

κυβερνητική συνέχεια είναι η υλοποίηση των κρατικών αναγκαιοτήτων και όχι η εκπροσώπηση κοινωνικών αιτημάτων.³⁶ Με την επικράτηση του Κ. Σημίτη, το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί να αλλάζει την οργανωτική του δομή, καθώς η νέα ηγετική ομάδα δε χρειάζεται τον παράγοντα κόμμα ούτε ως εκλογικό μηχανισμό. Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός «εκλογές του καναπέ» για τις εκλογές του 1996. Έτσι, αποφασίζεται η ενοποίηση των τοπικών οργανώσεων ανά δήμο, ώστε να περιοριστεί η δράση τους ανά γειτονιά και προκρίνεται η ίδρυση θεματικών οργανώσεων σε τοπικό επίπεδο με τεχνοκρατικό κυρίως προσανατολισμό.³⁷ Οι συνέπειες αυτής της διαδικασίας είναι να μηδενιστεί η επιρροή της κομματικής οργάνωσης στον σχεδιασμό και την υλοποίηση της πολιτικής, αλλά και στην παραγωγή του πολιτικού προσωπικού, ζητήματα τα οποία από τη συγκεκριμένη εποχή θα γίνουν αποκλειστικό αντικείμενο των ιδιωτικών ΜΜΕ και των τεχνοκρατών – ειδικών επικοινωνίας για τους οποίους τα πολιτικά κόμματα δεν είναι αποτέλεσμα ρήξεων και κοινωνικών διαφοροποιήσεων, αλλά «προϊόντα» που εμπίπτουν στους κανόνες της διαφημιστικής αγοράς.³⁸

Ιδεολογικά, με την εκλογή του Κ. Σημίτη, το ΠΑΣΟΚ υιοθετεί τον εκουγχρονιστικό Τρίτο Δρόμο και κινείται παράλληλα με το (νέο) Εργατικό Κόμμα (New Labour) υπό την ηγεσία του Τ. Μπλαιρ, και το γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD), υπό την ηγεσία του Γκ. Σρέντερ. Έμφαση δίνεται πλέον στα άτομα και όχι σε συλλογικότητες όπως μαζικά κόμματα ή και συνδικάτα. Οι κρατικές πολιτικές δεν θα είναι αναδιανεμητικές, ούτε προάγεται η καθολικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά η έμφαση δίνεται στην προώθηση της επιχειρηματικότητας και στην εξατομίκευση των παρο-

³⁶ Σπουρδαλάκης, Μ., *Από το κίνημα διαμαρτυρίας...*, ό.π., σ.71-73.

³⁷ Για μια αναλυτική παρουσίαση των θεματικών οργανώσεων βλ. Γεωργιάδου, Β., «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ. Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση», στο Κατσούλης, Η., (επιμ.), *Νέα σοσιαλδημοκρατία: Περιεχόμενα πολιτική, θεσμοί, οργανωτικές δομές*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σ.368-399.

³⁸ Σπουρδαλάκης, Μ., *Από το κίνημα διαμαρτυρίας...*, ό.π., σ.67-68.

χών. Οικοδομείται μια νέα κοινωνική συμμαχία με τα «δυναμικά» μεσαία στρώματα και τους επιχειρηματίες και εγκαταλείπεται η αναφορά στους μη προνομιούχους. Η φτώχεια και οι κοινωνικές ανισότητες δεν εκλαμβάνονται ως δομικά στοιχεία του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά με όρους ηθικούς. Ο ρόλος του κόμματος στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση της πολιτικής θα αντικατασταθούν από «τεχνοκρατικής» νομιμοποίησης στελέχη, τα οποία μπορούν να χειριστούν τις περίπλοκες, πλέον, κυβερνητικές υποθέσεις, σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία, η οποία χαρακτηρίζεται από τη χωρίς περιορισμούς κίνηση των κεφαλαίων - μια τάση η οποία εκλαμβάνεται ως θετική εξέλιξη από τους εκπροσώπους του εκσυγχρονισμού.³⁹

Παρά το γεγονός ότι ο Κ. Σημίτης συνάντησε μεγάλη εσωκομματική αμφισβήτηση τόσο στο 5ο Συνέδριο τον Μάρτιο του 1999 όπου ένα σημαντικό ποσοστό των συνέδρων (34,3%) επιλέγει το λευκό, έτσι και στο 6ο Συνέδριο τον Οκτώβριο του 2001 -το οποίο πραγματοποιείται νωρίτερα από τον προγραμματισμένο του χρόνο, καθώς υπήρξε η υποχώρηση της κυβέρνησης στο σχέδιο του Ασφαλιστικού του Τ. Γιαννίτση- 29% του συνεδρίου καταψηφίζει εκ νέου τον Κ. Σημίτη.⁴⁰ Ωστόσο, η επιλογή της πλευράς του Α. Τσοχατζόπουλου να μην υπάρχει υποψήφιος Πρόεδρος σηματοδοτεί την ουσιαστική πολιτική αποδυνάμωση της «σοσιαλιστικής» αντίληψης του κόμματος και της ουσιαστικής ταύτισης σύσσωμης της κομματικής γραφειοκρατίας με τις πολιτικές επιλογές του Κ. Σημίτη. Ο μικρός αντίκτυπος σε επίπεδο στελεχών που είχαν οι αποχωρήσεις του Δημ. Τσοβόλα που ίδρυσε το Δημοκρατικό Κοινω-

³⁹ Giddens, A., *The Third Way*, Cambridge, Polity Press, 1998, Blair, T., «Ο Τρίτος Δρόμος: Μια νέα πολιτική για το νέο αιώνα», στο Κατσούλης, Η., (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία... ό.π.*, Bradford, N., «Renewing Social Democracy? Beyond the Third Way», *Studies in Political Economy*, 67, 2002.

⁴⁰ Βερναρδάκης, Χ., *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2020*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2011, σ.247, υποσ. 41.

νικό Κίνημα (ΔΗΚΚΙ) το 1995-1996 και του Μιχάλη Χαραλαμπίδη που ίδρυσε τη Δημοκρατική Περιφερειακή Ένωση το 1999-2000 είναι ενδεικτικό της τάσης κρατικοποίησης της κομματικής γραφειοκρατίας στο σύνολό της. Από την άλλη, η δημιουργία από τον Γ. Παναγιωτακόπουλο της Αριστερής Πρωτοβουλίας, η πολιτική αποσύνδεση του Τομέα συνδικαλιστικού του ΠΑΣΟΚ, λόγω της αντίθεσης με το ασφαλιστικό, αλλά και η διάσπαση στην ομάδα του Α. Τσοχατζόπουλο στο 6^ο Συνέδριο από στελέχη του κόμματος και της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ,⁴¹ αποτελούν στοιχεία έντονης πολιτικής αμφισβήτησης και οργανωτικής κρίσης στο ΠΑΣΟΚ. Οι συγκεκριμένες εσωκομματικές εξελίξεις αποτελούν την πρώτη σημαντική ένδειξη για την αδυναμία της κομματικής γραφειοκρατίας να είναι συμπεριληπτική. Ως αποτέλεσμα, αμφισβητείται ουσιαστικά η δυνατότητα του ΠΑΣΟΚ να εκφράζει ευρύτερες κοινωνικές συσσωματώσεις άρα και η ικανότητά του να κυβερνά. Έτσι, η έμφαση του «εκσυγχρονισμού» στον τεχνοκρατισμό και στον κυβερνητισμό, παρά το γεγονός ότι κατάφερε να υλοποιήσει πολιτικές, όπως η είσοδος στην ΟΝΕ με την υιοθέτηση του ΕΥΡΩ, η υλοποίηση μεγάλων έργων η ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ και η διενέργεια των Ολυμπιακών Αγώνων συνδυάζεται με σημαντικό κοινωνικό έλλειμμα.⁴² Σε συνδυασμό με την απουσία της κομματικής οργάνωσης, ακόμα και ως μηχανισμού πολιτικής κινητοποίησης, αλλά και με τις αποχωρήσεις και τις αμφισβητήσεις που έλαβαν χώρα στην εσωκομματική δομή του κόμματος από το 1996 έχουν ως αποτέλεσμα να εμφανίζεται η βεβαιότητα μεγάλης εκλογικής αποτυχίας για τις εκλογές του 2004, για πρώτη φορά μετά την περίοδο 1989-1990, γεγονός που δημιουργεί το υπόστρωμα για σημαντικές οργανωτικές και πολιτικές αλλαγές.

⁴¹ Ελευθερίου, Κ., & Τάσσης, Χ., «Εσωκομματική πολιτική και στρατηγική του κράτους: Το «συμμετοχικό» εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ (2004-2009)», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.27, Καλοκαίρι 2011, σ.58.

⁴² Βερναδάκης, Χ., *Πολιτικά κόμματα...*, ό.π., σ.31-35.

IV. ΤΟ «ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟ» ΠΡΟΤΑΓΜΑ, ΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ εκλογικής αποτυχίας, αποφασίζεται η αλλαγή της ηγεσίας με την παραίτηση του Κ. Σημίτη στις 7 Ιανουαρίου 2004 και την αντικατάστασή του από το Γ. Παπανδρέου, στο έκτακτο συνέδριο στις 8 Φεβρουαρίου του 2004. Είναι ένα συνέδριο που δεν συμμετέχουν μέλη, δικαίωμα λόγου έχουν μόνο ο γραμματέας Μ. Χρυσοχοϊδης, ο υποψήφιος Πρόεδρος Γ. Παπανδρέου και ο απερχόμενος Πρόεδρος Κ. Σημίτης. Δεν υπάρχει δυνατότητα για άλλες ομιλίες ή υποψηφιότητες. Οι πρακτικές του συγκεκριμένου Συνεδρίου σηματοδοτούν ότι ο παράγοντας κόμμα υποτάσσεται στις αναγκαιότητες της εκλογικής αποτελεσματικότητας και ουσιαστικά διαλύεται. Στο πλαίσιο αυτό αποφασίζεται η αλλαγή του καταστατικού και υιοθετείται η άμεση εκλογή του Προέδρου από τα μέλη και τους φίλους του κόμματος, ενώ ο Γ. Παπανδρέου με το πρόταγμα της «συμμετοχικής δημοκρατίας» εξαγγέλλει μια νέα αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ κόμματος - κοινωνίας-κράτους. Στην άμεση εκλογή συμμετέχουν περίπου 1.000.000 «μέλη και φίλου» του ΠΑΣΟΚ, χωρίς μητρώο, οι οποίοι με ποσοστό 99,9% απλά νομιμοποιούν την εκλογή του Γ. Παπανδρέου.⁴³ Η συγκεκριμένη διαδικασία, ενώ παρουσιάζεται ως ευκαιρία για αυξημένη κινητοποίηση και συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική, ωστόσο στην πράξη φαίνεται να οδηγεί σε περαιτέρω αύξηση της ισχύος του ηγέτη, καθώς προάγεται η αδιαμεσολάβητη σχέση ηγέτη-κοινωνίας και υποκαθιστά τα ενδιάμεσα κομματικά όργανα. Είναι μια απόφαση που έρχεται σε αντίθεση με το καταστατικό που εγκρίθηκε στο 1^ο συνέδριο το 1984, με την οποία ο Πρόεδρος ήταν ισότιμο-ισοδύναμο όργανο με την ΚΕ, καθώς εκλέγονταν αμφότεροι από το Συνέδριο. Στη συγκυρία της περιόδου 2004-2005, ο Πρόεδρος είναι ανώτερος από την

⁴³ Τάσσης, Χ. «Οι άμεσες εσωκομματικές εκλογές στην Ελλάδα: Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ», *Εντός Εποχής*, τ.57, 7/3/2010.

ΚΕ που πλέον μετονομάζεται σε Εθνικό Συμβούλιο - με μεικτή σύνθεση εκλογής από Συνέδριο και θεσμικής εκπροσώπησης, καθώς οι βουλευτές μετέχουν αριστιδην. Επίσης, καθώς ο Πρόεδρος εκλέγεται από την ανοιχτή διαδικασία, αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αυτονόμησή του και τη μη ένταξή του σε κανένα συλλογικό όργανο του κόμματος. Στο Συνέδριο το 2005 επικυρώνεται η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ από κόμμα του κράτους σε ουσιαστικά «κόμμα μη κόμμα». Δικαίωμα ομιλίας στην ολομέλεια έχουν μόνο ο Γραμματέας Μ. Χρυσοχοϊδης και ο Πρόεδρος, ενώ οι συζητήσεις των συμμετεχόντων λαμβάνουν χώρα σε παράλληλα «Τραπέζια Διαλόγου». Με αυτό τον τρόπο οι πολιτικές λειτουργίες του κόμματος κατακερματίζονται, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι αποφάσεις των εξειδικευμένων «Τραπεζιών» έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους και ο ηγέτης τελικά μορφοποιεί το πρόγραμμα και τις αποφάσεις του συνεδρίου. Σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση του Συνεδρίου το οποίο εκλέγει μόνο το 50% του Εθνικού Συμβουλίου οδηγεί σε περαιτέρω αποδυνάμωση του κόμματος.⁴⁴ Έτσι, η οργανωτική ανασυγκρότηση της περιόδου 2004-2009 έχει ως στόχο τη δημιουργία ενός νέου προτύπου κυβερνητικού κόμματος. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Γ. Παπανδρέου «...είναι και ένα πρόπλασμα η δομή του Κινήματός μας στο πώς θέλουμε και την ελληνική κοινωνία, διότι πάντα τα Κόμματα φέρνουν με τη δική τους ιδεολογία, τη δική τους πρακτική, ένα πρόπλασμα του πώς θα κυβερνήσουν, πώς θα δουλέψει η δημόσια διοίκηση, πώς θα δουλέψει η πολιτεία...».⁴⁵

Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο Γ. Παπανδρέου απομακρύνεται ακόμα και από τις μετριοπαθείς εγκλήσεις της νέας σοσιαλδημοκρατίας και υιοθετεί φιλελεύθερη πολιτική ατζέντα με

⁴⁴ Tassis, Ch., "The 7th Congress of PASOK (2005): Towards an "open" party?", στο 56ο Ετήσιο Συνέδριο της Political Studies Association, 4-6 Απριλίου 2006, University of Reading, U.K., <http://www.psa.ac.uk/2006/pps/Tassis.pdf>.

⁴⁵ Αναφέρεται στο Πανταζόπουλος, Α., *Με τους πολίτες κατά του λαού: Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Αθήνα, Εστία, 2006, σ.213.

έμφαση στις μεταυλιστικές αξίες.⁴⁶ Στην οργανωτική δομή του κόμματος πραγματοποιούνται οι εξής παρεμβάσεις: Εισάγεται ο θεσμός του «φίλου» και στις εσωκομματικές εκλογές, θεσμοθετείται το Εθνικό Συμβούλιο με διπλάσιο αριθμό μελών από την παλαιά Κεντρική Επιτροπή και με την αριστίδην συμμετοχή των μελών την ΚΟ. Ο Πρόεδρος συγκροτεί το Πολιτικό Συμβούλιο το οποίο αντικαθιστά το Εκτελεστικό Γραφείο, από μέλη που επιλέγονται από τον ίδιο. Μετασχηματίζεται ο ρόλος του Γραμματέα του Εθνικού Συμβουλίου, από Γραμματέα του Κόμματος σε «γραμματέα του Προέδρου». Καθιερώνεται η ηλεκτρονική «διαβούλευση» ανάμεσα στο κεντρικό κόμμα και τα μέλη, και ανάμεσα στον ηγέτη και στα μέλη και στους φίλους μέσω του dialogos.pasok.gr. Εισάγεται ο θεσμός του Συνηγόρου του Μέλους και του Φίλου ως «ανεξάρτητης αρχής» στο κόμμα, ωστόσο οι προτάσεις του δεν είναι δεσμευτικές. Ο Πρόεδρος μαζί με την ηγετική ομάδα έχει το προνόμιο να επιλέξει τους υποψήφιους βουλευτές οι οποίοι θα πρέπει να στέλνουν ηλεκτρονικά τα βιογραφικά τους, ενώ οι εισηγήσεις των ΝΕ δεν έχουν αποφασιστική αρμοδιότητα. Εισάγονται παράλληλες δομές, όπως «το κάθε μέρα πολίτης» και το Ινστιτούτο Επιμόρφωσης και δίνεται η δυνατότητα σε πιστοποιημένες ΜΚΟ να μετέχουν στα Συνέδρια του κόμματος. Το αποτέλεσμα αυτών των οργανωτικών πρακτικών είναι η ενίσχυση του Κεντρικού Κόμματος και της ηγεσίας σε σχέση με το οργανωμένο κόμμα, το οποίο περιθωριοποιείται ακόμα περισσότερο σε σχέση με την περίοδο του εκσυγχρονισμού, και κινείται αντίθετα με τις προσδοκίες που καλλιέργησε το συμμετοχικό πρόταγμα.⁴⁷ Ενδεικτικό της απουσίας του οργανωμένου κόμματος είναι η έντονη εσωκομματική κρίση που προέκυψε μετά την εκλογική ήττα το 2007 με τις υποψηφιότητες του Ε. Βενιζέλου και του Κ. Σκανδαλίδη όταν ο Γ. Παπανδρέου θέτει θέμα εκλογής Προέδρου. Οι υποψηφιότητες δεν ανακου-

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Για μια αναλυτική παρουσίαση των οργανωτικών καινοτομιών του εισήγαγε ο Γ. Παπανδρέου στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 2004-2009 βλ. Ελευθερίου, Κ., & Τάσσης, Χ., *Εσωκομματική πολιτική...*, ό.π., σ.55-82.

νώνονται σε συνέδριο ή σε κάποια εσωκομματική διαδικασία, αλλά σε διαφορετικές στιγμές στα ΜΜΕ. Ο Γ. Παπανδρέου στα γραφεία του ΠΑΣΟΚ, ο Ε. Βενιζέλος στο Ζάππειο, και ο Κ. Σκανδαλίδης στο πολιτικό του γραφείο. Οι υποψηφιότητες δεν εντάσσονται σε κανένα εσωκομματικό πλαίσιο, αλλά οι υποψήφιοι γνωστοποιούν τις θέσεις τους μέσω ομιλιών σε γυμναστήρια, θέατρα και συνεντεύξεις, χαρακτηριστικό της απουσίας του οργανωμένου κόμματος. Το «ανοιχτό» πλέον κόμμα (μέλη και φίλοι) λειτουργεί μόνο ως νομιμοποιητικός παράγοντας, ενώ οι σημαντικές του λειτουργίες εκχωρούνται στα ιδιωτικά κυρίως Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.⁴⁸

Έτσι, όταν το ΠΑΣΟΚ επανέρχεται στην κυβέρνηση το 2009 έχει να διαχειριστεί από τη μια τις προεκλογικές εξαγγελίες που συμπυκνώνονται στη φράση του Γ. Παπανδρέου «*Λεφτά υπάρχουν*» και, από την άλλη, ένα ασφυκτικό πλαίσιο άσκησης οικονομικής πολιτικής λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Η υπογραφή του Μνημονίου τον Μάιο του 2010 αποτελεί καταλύτη για την πολιτική συνέχεια του ΠΑΣΟΚ, καθώς η υιοθέτηση μέτρων λιτότητας οδηγούν το σοσιαλιστικό κόμμα μακριά από την πολιτική του παράδοση.⁴⁹ Σε συνέχεια των οργανωτικών εξελίξεων της περιόδου 2004-2009 το κόμμα απείχε από τη νομιμοποίηση της απόφασης, ενώ και η ΚΟ φαίνεται να έχει απλά επικυρωτικό και όχι παρεμβατικό χαρακτήρα. Σε συνδυασμό με την κυβερνητική συνεργασία με τη ΝΔ και το ΛΑΟΣ προκάλεσαν έντονους τριγμούς και αμφισβήτηση στην κοινωνία, με αποτέλεσμα την εκλογική κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ στις διπλές εκλογές το 2012 και τη συγκρότηση του ΣΥΡΙΖΑ-ΕΚΜ, ο οποίος κατάφερε να εκφράσει πολιτικά τα τμήματα της κοινωνίας τα οποία από-ευθυγραμμίζονται πολιτικά και εκλογικά από το ΠΑΣΟΚ, αλλά και τις κινηματικές αντιδράσεις της περιόδου 2010-2012.

⁴⁸ Παπαβλασσόπουλος, Ε., «Από την κρίση της πολιτικής, στην κρίση του πολιτικού συστήματος;», *Εντός Εποχής*, τ.43, 29/3/2009.

⁴⁹ Lyrintzis, C., "Greek politics in the era of economic crisis: Reassessing causes and effects" GreeSE Paper, *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern Europe*, Vol.45, 2011, σ.16-17.

Η αλλαγή της ηγεσίας τον Μάρτιο του 2012 με την ανάδειξη του Ε. Βενιζέλου ως νέου Προέδρου του ΠΑΣΟΚ δεν άλλαξε την πορεία του κόμματος. Εξάλλου, οι θέσεις του Ε. Βενιζέλου για την οργανωτική δομή του κόμματος συμπίπτουν με εκείνες της περιόδου 2004-2012.⁵⁰ Στη συνάφεια, ο νέος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ αυτονομείται πλήρως από το οργανωμένο κόμμα, το οποίο δεν το χρειάζεται ούτε ως παράγοντα πολιτικής νομιμοποίησης, με χαρακτηριστική περίπτωση την εκλογή του Ν. Ανδρουλάκη ως γραμματέα του κόμματος στο 9ο Συντακτικό Συνέδριο τον Μάρτη του 2013, παρά την αντίθετη βούληση του Ε. Βενιζέλου. Ωστόσο, ο γραμματέας του κόμματος δεν μπορεί πλέον να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εσωκομματική ζωή του κόμματος, καθώς το πρόγραμμα και η συγκρότηση της ΚΟ αποτελούν αντικείμενο του Προέδρου, ο οποίος λειτουργεί πέρα και πάνω από οποιοδήποτε συλλογικό όργανο. Ιδεολογικά ο Ε. Βενιζέλος τοποθετεί το ΠΑΣΟΚ στο Κέντρο του πολιτικού φάσματος και προσπαθεί να εμφανιστεί ως η δύναμη της ευθύνης, με νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό, καθώς η έμφαση δίνεται στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα και την αγορά, όπως προκύπτει από τη νέα Διακήρυξη που υιοθετείται.⁵¹ Επίσης, η τακτική -όπως και η ΔΗΜΑΡ- να μη συμμετάσχει στον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας με τη ΝΔ τον Μάιο του 2012, παρά το γεγονός ότι υπάρχει η κυβερνητική πλειοψηφία, καθώς θέτει τον όρο της συμμετοχής του ΣΥΡΙΖΑ, οδηγεί στην αύξηση των ποσοστών και της ΝΔ όσο και του ΣΥΡΙΖΑ τον Ιούνιο, χαρακτηριστικό το πώς το ΠΑΣΟΚ δεν έχει πλέον τα πολιτικά και οργανωτικά αντανάκλαστικά να αντιληφθεί τη νέα διαιρετική τομή στην ελληνική κοινωνία που προσδιορίζεται ως Μνημόνιο/αντι-Μνημόνιο.⁵² Στην ομιλία του στην εκδήλω-

⁵⁰ Βενιζέλος, Ε., *Το «ανοιχτό κόμμα»*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σ.75-140.

⁵¹ Σχετικά με τη νέα διακήρυξη βλ. ΠΑΣΟΚ, Σχέδιο Διακήρυξης για το 9ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, 2013, <http://www.tovima.gr/files/1/2013/01/31/diakiripasok.pdf> [πρόσβαση 12-5-2018].

⁵² Ελευθερίου, Κ., & Τάσσης, Χ., «Η 'πασοκοποίηση' ως απο-σοσιαλδημοκρατικοποίηση; Η τριπλή ρήξη του ΠΑΣΟΚ με την πολιτική του

ση για τα 39 χρόνια του ΠΑΣΟΚ, ο Ε. Βενιζέλος προσδιορίζει την αφετηριακή πορεία του ΠΑΣΟΚ στη Βενιζελική παράταξη. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει, το ΠΑΣΟΚ *«κατάφερε να εκφράσει τη δυναμική συνέχεια της δημοκρατικής παράταξης, που ήταν και είναι η παράταξη των μεγάλων εθνικών κατακτήσεων. Αρχής γενομένης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον αστικό εκσυγχρονισμό και την εθνική ολοκλήρωση των αρχών του 20ού αιώνα»*.⁵³ Η αποκλειστική αναφορά του νέου Προέδρου στον αστικό εκσυγχρονισμό του Ελ. Βενιζέλου αποτελεί διαφοροποίηση σε σχέση με την πολιτική παράδοση του κόμματος, καθώς το ΠΑΣΟΚ εξέφραζε τις γενιές του ΕΑΜ, του 1-1-4 και του Πολυτεχνείου, και δικαιολογεί τη μετακίνησή του στο (νεοφιλελεύθερο) Κέντρο του πολιτικού φάσματος, σε μια αντι-ΣΥΡΙΖΑ λογική. Η συγκεκριμένη στρατηγική θα δοκιμαστεί στις εκλογές τον Ιανουάριο του 2015, όταν η δημιουργία του σχήματος «ΠΑΣΟΚ-Δημοκρατική Παράταξη» σηματοδοτεί την τάση για πολιτική και οργανωτική υπέρβαση του ΠΑΣΟΚ. Το απογοητευτικό εκλογικό αποτέλεσμα (4, 68%) οδηγεί στην αλλαγή της ηγεσίας. Σε μια αδιάφορη εσωκομματική αναμέτρηση, η οποία χαρακτηρίστηκε από πολύ χαμηλή προσέλευση, η Φ. Γεννηματά αναδείχθηκε Πρόεδρος τον Ιούνιο του 2015, ενδεικτικό της πολιτικής και οργανωτικής αδυναμίας του ΠΑΣΟΚ ακόμα και στο σκέλος της εσωκομματικής πολιτικής κινητοποίησης.⁵⁴

Η περίοδος της Φ. Γεννηματά χαρακτηρίζεται από πολιτική και οργανωτική συνέχεια των επιλογών που υιοθετούνται μετά το 2004. Έτσι, στην κρίσιμη αναμέτρηση για το

παράδοση [2012-2017]», Ανακοίνωση στο 11ο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 19-20 Απριλίου 2018.

⁵³ «Ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Ευάγγελου Βενιζέλου στην εκδήλωση για την 39η επέτειο της Διακήρυξης της 3ης του Σεπτεμβρίου», <http://www.tovima.gr/files/1/2013/09/04/venizelou.pdf> [πρόσβαση 13-5-2018].

⁵⁴ Στην ανοιχτή διαδικασία συμμετείχαν μόλις 52.388 μέλη και φίλοι του ΠΑΣΟΚ. Η Φ. Γεννηματά έλαβε 26.868 ψήφους, ο Α. Λοβέρδος 13.167 και ο Ο. Κωνσταντινόπουλος 11.944 ψήφους. Ασημακόπουλος, Β., & Τάσσης, Χ., *Σταθμοί και όρια...*, ό.π., σ.89.

Δημοψήφισμα, τον Ιούλιο του 2015, το ΠΑΣΟΚ υποστηρίζει το «ΝΑΙ» στη Συμφωνία, χάνοντας μια μεγάλη ευκαιρία να επανασυνδεθεί με τα κοινωνικά στρώματα τα οποία πλήττονται από τις πολιτικές του Μνημονίου και αποσυνδέθηκαν πολιτικά, οργανωτικά και εκλογικά από το ΠΑΣΟΚ. Σε οργανωτικό επίπεδο, το ΠΑΣΟΚ ουσιαστικά καταργείται, καθώς χάνει την πολιτική και οργανωτική του αυτοδυναμία και εντάσσεται σε άλλα σχήματα,⁵⁵ στη «Δημοκρατική Συμπάρταξη»⁵⁶ τον Σεπτέμβριο του 2015 και στο Κίνημα Αλλαγής τον Μάρτιο του 2018.⁵⁷ Σε στρατηγικό επίπεδο συνεχίζει να προσπαθεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στη ΝΔ και τον ΣΥΡΙΖΑ, στο Κέντρο του πολιτικού φάσματος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, το ΚΙΝΑΛ «...οφείλει να οριοθετηθεί ουσιαστικά και ριζικά τόσο με το νεοφιλελευθερισμό, το συντηρητισμό και το μεταρρυθμιστικό προσωπείο της ΝΔ και της Δεξιάς, όσο και με τον ανέξοδο λαϊκισμό, τις παρωχημένες εμμονές και το δογματικό κρατισμό του ΣΥΡΙΖΑ και της Παραδοσιακής Αριστεράς...».⁵⁸ Σε ιδεολογικό επίπεδο απομακρύνεται από οποιαδήποτε σοσιαλδημοκρατική ταυτότητα και υιοθετεί βασικά προτάγματα του νέο-φιλελευθερισμού. Στο Πρόγραμμα του 2018 καλεί όλες τις πολιτικές δυνάμεις να υιοθετήσουν ένα Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων, ενώ παραγνωρίζει τους δομικούς παράγοντες της κρίσης, δηλαδή τις ανισορροπίες του καπιταλιστικού συστήματος, αναγκαίες επι-

⁵⁵ Στο ίδιο, σ.90-92.

⁵⁶ Με τη ΔΗΜΑΡ, και τις Κινήσεις Πολιτών για τη Σοσιαλδημοκρατία.

⁵⁷ ΠΑΣΟΚ, Ποτάμι, ΔΗΜΑΡ, Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών (ΚΙ-ΔΗΣΟ), Ανανέωση, Μεταρρυθμιστές της Αριστεράς, Κινήσεις Πολιτών για τη Σοσιαλδημοκρατία, Ένωση Δημοκρατικής Εθνικής Μεταρρύθμισης (ΕΔΕΜ), Φωνή Δημοκρατίας.

⁵⁸ Γεννηματά, Φ., «Κεντροαριστερά Αυτόνομη και Δυνατή για την Ελλάδα και την Ανάπτυξη για το Κοινωνικό Κράτος και τη Δικαιοσύνη», Ομιλία σε στελέχη της Δημοκρατικής Συμπάρταξης, 21 Φεβρουαρίου 2016, αναφέρεται στο Ελευθερίου, Κ., & Τάσσης, Χ., *Η 'πασοκοποίηση' ως απο-σοσιαλδημοκρατικοποίηση..., ό.π.*

σημάνσεις για ένα κόμμα που θέλει να αυτοπροσδιορίζεται ως σοσιαλδημοκρατικό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «στο επίκεντρο των ανισορροπιών στην Ελλάδα, βρίσκεται ένα υδροκέφαλο, και γραφειοκρατικό κράτος, που δεν έχει απαλλαγεί από τη διαφθορά και την πελατειακή λειτουργία [...] Για τον λόγο αυτό, ένα πολιτικό κίνημα εθνικής ανόρθωσης δεν θα μπορούσε παρά να έχει ως κεντρικό πολιτικό του στόχο την κατάλυση του πελατειακού κράτους».⁵⁹ Υιοθετεί την νεοφιλελεύθερη αντίληψη περί Επιτελικού κράτους, το οποίο δεν θα παρεμβαίνει σε καμιά οικονομική/παραγωγική δραστηριότητα, αλλά θα έχει υπό τον έλεγχό του μόνο τα δίκτυα κοινωνικής ωφέλειας και η συγκεκριμένη αντίληψη επεκτείνεται και στο κοινωνικό κράτος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «για το Κίνημα Αλλαγής η έννοια του «δημοσίου» δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την έννοια του «κρατικού». [...] Το κράτος εγγυάται και διασφαλίζει την παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών. Ο απαραίτητος δημόσιος χαρακτήρας των βασικών υπηρεσιών προς τους πολίτες -επίλυση δικαστικών διαφορών, ασφάλιση, υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική προστασία κ.ά.- δεν σημαίνει ότι πρέπει αναγκαστικά να παρέχονται μόνο από το κράτος».⁶⁰ Αλλά και στην τελευταία μεγάλη της ομιλία στη ΔΕΘ η Φ. Γεννηματά, ενώ έθεσε την ανάγκη για μια νέα Αλλαγή, προσδιόρισε το περιεχόμενό της με όρους καθαρά διαχειριστικούς. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «μπροστά μας ανοίγονται δυο δρόμοι. Είτε θα σφυρηλατήσουμε μαζί με τους πολίτες ένα νέο πράσινο, κοινωνικό συμβόλαιο είτε το περίφημο “Green Deal” θα δώσει τη θέση του σε άλλο ένα, απαρхайωμένο οικονομικό deal, πελατειασμού και συντήρησης».⁶¹

⁵⁹ Κίνημα Αλλαγής, Πρόγραμμα: Πολιτικές Θέσεις, Προοδευτικές Αλλαγές και Μεταρρυθμίσεις, 2018, σ.10-11, https://kinimaallagis.gr/wp-content/uploads/2018/04/Κίνημα-Αλλαγής_Πρόγραμμα.pdf [πρόσβαση 15-5-2018].

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.24.

⁶¹ Βλ. «Γεννηματά από την ΔΕΘ: Η Ελλάδα αποζητά τη νέα Αλλαγή μετά

Το αποτέλεσμα αυτών των επιλογών είναι η πολιτική και εκλογική κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ που πραγματοποιείται το 2012 να έχει συνέχεια και να δείχνει πως μονιμοποιείται. Έτσι, στη διεθνή συζήτηση αναδεικνύεται ο όρος «πασοκοποίηση» για να περιγράψει τη συνολική κρίση πολιτικής και εκλογικής αποτελεσματικότητας στα κόμματα της σοσιαλιστικής οικογένειας.⁶² Ωστόσο, στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ αυτή η εξέλιξη είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων διεργασιών που λαμβάνουν χώρα ήδη από τη δεκαετία του 1970 και κορυφώνονται στην περίοδο μετά το 2004. Έτσι, στην οργανωτική δομή η «πασοκοποίηση» σημαίνει την σταδιακή υποβάθμιση του ρόλου του οργανωμένου κόμματος, ακόμα και ως παράγοντα πολιτικής κινητοποίησης και μάλιστα την υπέρβαση της οργανωτικής αυτονομίας του κόμματος με τη διάχυσή του στο ΚΙΝΑΛ. Σε επίπεδο ιδεολογίας η «πασοκοποίηση» αναφέρεται στην εγκατάλειψη του θεωρητικού σχήματος της Σχολής της Εξάρτησης και στην οποιαδήποτε σοσιαλιστική διαδικασία μετάβασης, ακόμα και σε επίπεδο ρητορείας και η προσαρμογή του κόμματος στην κρατική διαχείριση με νεοφιλελεύθερη ατζέντα. Σε επίπεδο στρατηγικής η «πασοκοποίηση» αναφέρεται στην εγκατάλειψη της παραδοσιακής συμμαχίας των «μη προνομιούχων» και του αντι-δεξιού επιχειρήματος και την απόρριψη

την αποτυχία των κυβερνήσεων ΣΥΡΙΖΑ-ΝΔ», *iefimerida*, <https://www.iefimerida.gr/politiki/omilia-tis-fofis-gennimata-gia-tin-deth> [πρόσβαση 09-01-2022]. Για μια αποτίμηση της πορείας της Φ. Γεννηματά στο ΠΑΣΟΚ βλ. Τάσσης, Χ., «Φώφη Γεννηματά: Η πολιτική προσωπικότητα που ενόρκωνε ελπίδες, αντιφάσεις κι αδιέξοδα του ελληνικού κομματικού συστήματος τον 21ο αιώνα», *Propaganda*, 02/11/2021, <https://propaganda.gr/stories/fofi-gennimata-i-politiki-prosopikotita-pou-ensarkone-elpides-antifasis-ki-adiexoda-tou-ellinikou-kommatikou-sistimatos-ton-21o-eona/> [πρόσβαση 09-01-2022].

⁶² Βλ. Collins Dictionary, Pasokification, <https://www.collinsdictionary.com/submission/16117/pasokification> [πρόσβαση 09-01-2022], καθώς και J. Doran, 5 Things you Need to Know about “Pasokification”, <https://novaramedia.com/2015/01/28/5-things-you-need-to-know-about-pasokification/> [πρόσβαση 09-01-2022].

της κυβερνητικής συνεργασίας με την Αριστερά με τη στροφή προς τα δυναμικά κοινωνικά στρώματα της επιχειρηματικότητας και τον προσανατολισμό στην κυβερνητική συνεργασία με τη ΝΔ.⁶³ Οι συγκεκριμένες επιλογές σηματοδοτούν την πολιτική και εκλογική καθίζηση του κόμματος των ελλήνων σοσιαλιστών και την αδυναμία να διαδραματίσει εναλλακτικό πόλο στη νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση της ΝΔ, θέτοντας ερωτηματικά για την πολιτική και εκλογική του συνέχεια.

Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι η κυρίαρχη θέση της Φ. Γεννηματά αμφισβητείται έντονα από τον Α. Λοβέρδο και τον Ν. Ανδρουλάκη στις εσωκομματικές διαδικασίες για την ανάδειξη του Προέδρου του ΚΙΝΑΛ, που προσδιορίζονται για τον Δεκέμβρη του 2021 (5 και 12 Δεκεμβρίου). Ωστόσο, η ξαφνική της ασθένεια και ο πρόωρος θάνατός της άλλαξαν τα δεδομένα για τη διαδικασία της εσωκομματικής εκλογής, καθώς η ανακοίνωση της υποψηφιότητας του Γ. Παπανδρέου ουσιαστικά άλλαξε την πολιτική ατζέντα. Το βασικό επίδικο το οποίο θέτει η υποψηφιότητα του Γ. Παπανδρέου είναι αν και κατά πόσον οι υποψήφιοι για την Προεδρία, αλλά και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ, θεωρούν ότι οι κυβερνητικές επιλογές της περιόδου 2009-2011, δηλαδή η υπογραφή του Μνημονίου αλλά και η συγκυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ με ΝΔ και ΛΑΟΣ με την κυβέρνηση Παπαδήμου, ήταν πολιτικά ορθές. Έτσι, τα βασικά προτάγματα του κάθε υποψηφίου με βάση τις προεκλογικές τους ομιλίες και την παρουσία τους στη δημόσια συζήτηση, μπορούν να εστιαστούν ως εξής. Ο Νίκος Ανδρουλάκης προτάσσει την ηλικιακή ανανέωση με την προοπτική να ανταγωνιστεί τον Α. Τσίπρα, παράλληλα με έμφαση σε πολιτικές κοινωνικού κράτους στους τομείς της υγείας και της παιδείας. Ο Α. Λοβέρδος προτάσσει μια συντηρητική μετακίνηση του κόμματος (αυστηροποίηση ποινικού κώδικα, μεταναστευτικό και καταπολέμηση γραφειοκρατίας) και την αντι-ΣΥΡΙΖΑ στρατηγική. Ο Γ. Παπανδρέου προτάσσει κυρίως τη δικαίωση της κυβερνητικής πολιτικής της περιόδου 2009-2011, αλλά και την πολιτική παράδοση του ονό-

⁶³ Ελευθερίου, Κ., & Τάσσης, Χ., *Η «πασοκοποίηση» ως απο-σοσιαλδημοκρατικοποίηση...*, ό.π.

ματός του. Ο Χ. Καστανίδης προτάσσει την επιστροφή σε ένα πιο παραδοσιακό μοντέλο εγγύτερα στην πολιτική παράδοση των Α. Παπανδρέου και Κ. Σημίτη. Ο Π. Γερουλάνος προτάσσει ένα νέο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης με αποκέντρωση των κρατικών εξουσιών εγγύτερα στους θεσμούς της κοινωνίας (Περιφερειακή και Τοπική Αυτοδιοίκηση Επιμελητήρια). Ο Π. Χρηστίδης προτάσσει την πολιτική συνέχεια της Φ. Γεννηματά, παράλληλα με την ηλικιακή ανανέωση και τα αιτήματα για τη νέα γενιά.⁶⁴

Ένα βασικό θέμα το οποίο ανακύπτει είναι το ποιοι έχουν δικαίωμα συμμετοχής στην ανοιχτή διαδικασία της εκλογής. Όπως και στην περίπτωση του 2017, αποφασίζεται να μην υπάρχει κατάλογος, αλλά ο κατάλογος να διαμορφωθεί με βάση το ποιοι ψήφισαν την πρώτη Κυριακή. Δηλαδή, μόνο οι συμμετέχοντες στην πρώτη διαδικασία εκλογής θα έχουν δικαίωμα να μετέχουν στην επαναληπτική διαδικασία (αν χρειαστεί), χαρακτηριστικό της πλήρους διάλυσης του οργανωμένου κόμματος και της υποβάθμισης του ρόλου του μέλους για την ηγεσία του ΚΙΝΑΛ/ΠΑΣΟΚ. Μάλιστα, αντίθετα από ότι παρουσιάζεται από τα ηγετικά στελέχη του ΚΙΝΑΛ/ΠΑΣΟΚ η συγκεκριμένη διαδικασία μειώνει τη δημοκρατία, γιατί αφαιρεί τη δυνατότητα των μελών να συνδιαμορφώσουν το πολιτικό πρόγραμμα και το πολιτικό προσωπικό του κόμματος, ενώ ο Πρόεδρος του κόμματος δεν υπάγεται σε κανένα συλλογικό όργανο, σε συνέχεια των αλλαγών του εισηγήθηκε ο Γ. Παπανδρέου από το 2004.

Οι εσωκομματικές εκλογές του ΚΙΝΑΛ ανέδειξαν νέο Πρόεδρο του κόμματος τον Νίκο Ανδρουλάκη.⁶⁵ Η μεγάλη δι-

⁶⁴ Βλ. Χ. Τάσσης, «Το ΠΑΣΟΚ απώλεσε το αντι-δεξιά του επιχείρημα», Συνέντευξη στη Σ. Χύτου, Pagenews.gr 05/12/2021, <https://www.pagenews.gr/2021/12/05/politiki/xrystanthos-tassis-sto-pagenews-gr-to-pasok-apolese-to-anti-deksio-epixeirima/?fbclid=IwAR3fYuNeBPiEMsOktazUztAYX9BVYyKvVH2TrCOP4Z50TeRkL3LZ7aku2IQ> [πρόσβαση 09-01-2022].

⁶⁵ Στον πρώτο γύρο προσήλθαν 270.706 μέλη και φίλοι του ΚΙΝΑΛ και τα αποτελέσματα ήταν τα εξής: Ν. Ανδρουλάκης, 99.120 ψήφοι (36,88%), Γ. Παπανδρέου, 75.183 ψήφοι (27,97%), Α. Λοβέρδος,

αφορά που κατέγραψε ήδη από τον πρώτο γύρο σε σχέση με τους δυο βασικούς του ανταγωνιστές Γ. Παπανδρέου και Α. Λοβέρδο και που οδήγησε στο εντυπωσιακό αποτέλεσμα του δεύτερου γύρου αποτελεί ένδειξη ότι τα βασικά προτάγματα τα οποία κυριάρχησαν στα μέλη και στους φίλους του ΚΙΝΑΛ που προσήλθαν στην άμεση διαδικασία εκλογής ήταν η ανάγκη για πολιτική ανανέωση και σε πρόσωπα, αλλά και σε πολιτικές. Ο Νίκος Ανδρουλάκης φάνηκε πως ήταν ο φορέας της ανανέωσης, αλλά και της αυτόνομης πορείας τόσο σε σχέση με τον Γ. Παπανδρέου, όσο και με τον Α. Λοβέρδο. Ο Γ. Παπανδρέου προέταξε το θέμα της δικαίωσης της κυβερνητικής θητείας της περιόδου 2009-2011 με την υπογραφή του Μνημονίου και των περιοριστικών πολιτικών που το Μνημόνιο επέφερε, αλλά και τη συνεργασία με τη ΝΔ και το ΛΑΟΣ στην κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Α. Παπαδήμο, ενώ στη στρατηγική των συμμαχιών με το πρόταγμα της Προοδευτικής Διακυβέρνησης υπονόησε (παρότι δεν το ξεκαθάρισε) μια τάση κυβερνητικής συνεργασίας με τον ΣΥΡΙΖΑ. Από την άλλη, ο Α. Λοβέρδος προέταξε μια συντηρητική ατζέντα «Νόμου και Τάξης» με έμφαση στην αυστηροποίηση του ποινικού κώδικα, στο μεταναστευτικό και στην καταπολέμηση της γραφειοκρατίας και έκανε μνεία σε έναν ασαφή πατριωτισμό, επιλογές που απείχαν τόσο από μια σοσιαλδημοκρατική στρατηγική, όσο και από την πολιτική παράδοση του ΠΑΣΟΚ, ενώ στη στρατηγική των συμμαχιών είχε μια ξεκάθαρα αντιΣΥΡΙΖΑ ατζέντα, με μόνο κυβερνητικό εταίρο τη ΝΔ. Η επικράτηση

69.827 ψήφοι (25,98%), Π. Χρησιδης, 8.733 ψήφοι (3,25%), Π. Γερουλάνος, 8.027 ψήφοι (2,99%), Χ. Καστανίδης, 7.908 ψήφοι (2,94%) και 1.908 λευκά ή άκυρα ψηφοδέλτια (0,70%). Στον δεύτερο γύρο αναμετρήθηκαν οι δυο πρώτοι και ο Ν. Ανδρουλάκης εκλέχτηκε Πρόεδρος του ΚΙΝΑΛ. Πιο συγκεκριμένα προσήλθαν 207.658 μέλη και φίλοι από τους 270.706 που προσήλθαν στον Α' γύρο και είχαν δικαίωμα να έρθουν και στον Β' γύρο με τα εξής αποτελέσματα: Ν. Ανδρουλάκης 139.492 (67,17%), Γ. Παπανδρέου 66.847 (32,19%). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Γ. Παπανδρέου έλαβε 8.336 λιγότερες ψήφους στον Β' γύρο σε σχέση με τον Α' γύρο.

του Ν. Ανδρουλάκη φαίνεται να βασίζεται στο γεγονός ότι δεν ήταν ένας «φθαρμένος» πολιτικός της κρίσης και έδωσε την αίσθηση ότι μπορεί να ξανακάνει το ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ επίκεντρο της πολιτικής διαδικασίας. Γι' αυτό και οι κατηγορίες από τον Γ. Παπανδρέου και τον Α. Λοβέρδο ότι δεν είναι μέλος της ΚΟ ουσιαστικά λειτούργησαν υπέρ του. Επίσης, στον πολιτικό του λόγο υιοθέτησε αρχές πολιτικής κοινωνικού κράτους (υγεία, παιδεία), δηλαδή σοσιαλδημοκρατική ατζέντα. Στην πολιτική των συμμαχιών προέταξε την αυτόνομη πορεία τόσο σε σχέση με τον ΣΥΡΙΖΑ, όσο και σε σχέση με τη ΝΔ, κάτι που φαίνεται να βρίσκεται εγγύτερα στην πολιτική παράδοση του κόμματος που χαρακτηριζόταν από πολιτική και οργανωτική αυτοτέλεια και εκλογική αυτοδυναμία. Η πολιτική και εκλογική δυναμική του Ν. Ανδρουλάκη είναι το αποτέλεσμα της οργανωτικής του επάρκειας, της δυναμικής δηλαδή την οποία αναπτύσσει στους κόλπους του γραφειοκρατικοποιημένου ΠΑΣΟΚ στην πρώτη εποχή της πολιτικής καρτελοποίησης του κόμματος (περίοδος Κ. Σημίτη) και η οποία του έδωσε αξιοσημείωτες πολιτικές επιτυχίες, όπως καταρχάς την εκλογή του ως Γραμματέας του ΠΑΣΟΚ το 2013 κόντρα στην επίσημη επιλογή του τότε Προέδρου Ε. Βενιζέζου, καθώς και την εκλογή πολλών μελών της ΚΕ με πολιτική αναφορά στο πρόσωπό του.⁶⁶ Επιπλέον, το 2014, ως γραμματέας του κόμματος, εξελέγη για πρώτη φορά Ευρωβουλευτής με διαδικασία σταυροδοσίας σε όλη την Επικράτεια που αντικατέστησε το σύστημα της λίστας, αλλά και το 2019 κατάφερε να επανεκλεγεί Ευρωβουλευτής και μάλιστα να επικρατήσει του Ν. Παπανδρέου.

Στο νέο εσωκομματικό πεδίο που διαμορφώνεται ο Ν. Ανδρουλάκης έρχεται αντιμέτωπος με πέντε προκλήσεις που θα κρίνουν την πολιτική συνέχεια και την εκλογική δυναμική του ΚΙΝΑΛ/ΠΑΣΟΚ, αλλά και του σοσιαλιστικού εγχειρήματος συνολικά στην ελληνική περίπτωση.

Α. Το ζήτημα της ενότητας: παρά τις διαβεβαιώσεις των ηγετικών στελεχών για ενότητα, η εσωκομματική διαδικασία

⁶⁶ Ελευθερίου, Κ., & Τάσσης, Χ., *ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος...*, ό.π., σ.191-192.

αποκάλυψε φυγόκεντρες τάσεις. Οι υποστηρικτές του ακραίου Κέντρου, που εκλογικά εκφράστηκαν από την υποψηφιότητα του Α. Λοβέρδου, είναι πιθανό να ενσωματωθούν και τυπικά στη νεοφιλελεύθερη ΝΔ, ενώ και μια μερίδα που έχουν πολιτική αναφορά στον Γ. Παπανδρέου είναι αμφίβολο αν θα παραμείνουν οργανωτικά και εκλογικά στο ΚΙΝΑΛ, καθώς είναι μέλη του ΚΙΔΗΣΟ, με αποτέλεσμα το κόμμα να κινδυνεύει με εκλογική συρρίκνωση ή και με διάσπαση μετά τις εκλογές όταν τεθεί το ζήτημα των κυβερνητικών συνεργασιών. Πρόκληση, λοιπόν, του νέου Προέδρου είναι η ανάδειξη νέου πολιτικού προσώπου και στο κόμμα και στην Κοινοβουλευτική Ομάδα, ώστε να προσελκύσει ευρύτερες κοινωνικές ομάδες με μια συμπαγή στρατηγική που θα εγγυηθεί την πολιτική και εκλογική δυναμική και συνέχεια.

Β. Επαναπροσδιορισμός της πολιτικής φυσιογνωμίας: Το βασικό πολιτικό πρόβλημα του ΠΑΣΟΚ είναι πως από την κυβερνητική περίοδο 2009-2011 όλοι οι ηγέτες και τα ηγετικά στελέχη του κόμματος έχουν αποδεχθεί τις βασικές πολιτικές και κυβερνητικές επιλογές του Γ. Παπανδρέου, με το σκεπτικό ότι όλες οι μετέπειτα κυβερνήσεις ακολούθησαν την πολιτική του, μια ατζέντα που τα μέλη και οι φίλοι του ΠΑΣΟΚ δεν την αποδέχθηκαν όπως φάνηκε με το αποτέλεσμα της ανοιχτής εκλογής. Πολιτική πρόκληση του νέου Προέδρου είναι ο επαναπροσδιορισμός της πολιτικής φυσιογνωμίας του κόμματος σε μια πιο κλασσική σοσιαλδημοκρατική ατζέντα, έτσι ώστε να καταφέρει κινητοποιήσει ή και να επαναφέρει στον χώρο του ΚΙΝΑΛ κοινωνικές δυνάμεις που πλήττονται από τις πολιτικές της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Γ. Έμφαση στην οικοδόμηση κοινωνικού κράτους: Σε ιδεολογικό επίπεδο ο Ν. Ανδρουλάκης αντιμετωπίζει την πρόκληση της υιοθέτησης μιας σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής σε ένα κόμμα που τουλάχιστον από το 2008 έχει υιοθετήσει βασικές νεοφιλελεύθερες θέσεις. Θα πρέπει δηλαδή να δοθεί έμφαση στην οικοδόμηση ενός νέου κοινωνικού κράτους με βασικούς άξονες τα δημόσια

συστήματα Παιδείας, Υγείας, Κοινωνικής Ασφάλισης, Στέγασης, με καθολικό και δωρεάν χαρακτήρα, τις σταθερές εργασιακές σχέσεις, αλλά και την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνικής συμμαχίας μη προνομιούχων με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (άνεργοι, επισφαλώς εργαζόμενοι, δημόσιοι υπάλληλοι, ιδιωτικοί υπάλληλοι, μικροί επιχειρηματίες, αυτοαπασχολούμενοι και αγρότες) και να τους δώσει πολιτική και κυβερνητική προοπτική.

- Δ. Οργανωτική Δομή: Σε οργανωτικό επίπεδο, οι πρακτικές του Γ. Παπανδρέου την περίοδο 2004-2009 με την εισαγωγή της άμεσης ανοιχτής εκλογικής διαδικασίας και την έμφαση στην Κοινοβουλευτική και στην Εκτελεστική διαδικασία της πολιτικής, είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη ενός παντοδύναμου ηγέτη που δεν υπόκειται σε κανένα έλεγχο είτε από το οργανωμένο κόμμα (σοσιαλδημοκρατική οργανωτική δομή), είτε από την ΚΟ (φιλελεύθερη οργανωτική δομή). Οι συγκεκριμένες διαδικασίες ουσιαστικά υπονομεύουν τη δημοκρατία, δημιουργήσαν ένα «κόμμα μη κόμμα» και οδήγησαν στην οργανωτική και εκλογική κατάρρευση. Πρόκληση του νέου Προέδρου είναι η αλλαγή της οργανωτικής δομής με έμφαση στο Συνέδριο και η αναβάθμιση του οργανωμένου κόμματος (Συνδικάτα, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Φοιτητικοί Σύλλογοι) στον σχεδιασμό και την υλοποίηση της πολιτικής, αλλά και στην ανάδειξη μιας νέας πολιτικής ελίτ που θα αντικαταστήσει την παλαιά (όχι μόνο με όρους ηλικιακούς) κρατικοποιημένη ηγετική ομάδα και θα επαναφέρει τον παράγοντα κόμμα στο επίκεντρο του σχεδιασμού του πολιτικού προγράμματος και της υλοποίησης της πολιτικής, αλλά και της παραγωγής του πολιτικού προσωπικού.
- Ε. Σοσιαλιστική στρατηγική: Σε επίπεδο στρατηγικής το ΠΑΣΟΚ στην ιστορική του διαδρομή, από το 1974 έως και το 2004, ήταν το πιο συνεπές αντι-δεξιό κόμμα και αυτοπροσδιοριζόταν είτε στη σοσιαλιστική Αριστερά (περίοδος Α. Παπανδρέου) είτε στην εκσυγχρονιστική Κεντροαριστερά (περίοδος Κ. Σημίτη). Από το 2011 το ΠΑΣΟΚ τοποθετή-

θηκε στο Κέντρο του πολιτικού φάσματος, με μια πολιτική ίσων αποστάσεων, η οποία όμως ουσιαστικά ταυτίστηκε στρατηγικά με τη Δεξιά, με αποτέλεσμα την κυβερνητική και ιδεολογική σύγκλιση με τη ΝΔ. Πρόκληση του νέου Προέδρου είναι να επαναπροσδιορίσει τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ στο Αριστερό φάσμα του κομματικού ανταγωνισμού με μια σοσιαλιστική ατζέντα που θα συνδυάζει την παρεμβατική πολιτική του οργανωμένου κόμματος με την έμφαση στα κοινωνικά δικαιώματα (κοινωνικό κράτος) με δωρεάν, δημόσιο και καθολικό χαρακτήρα, τις κοινωνικοποιήσεις βασικών δημόσιων αγαθών και κλάδων της οικονομίας, ώστε και να εκφράσει πολιτικά και εκλογικά τα νέα στρώματα των μη προνομιούχων, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών της, αλλά και να δώσει πνοή στην ίδια τη δημοκρατία.

Το παρόν βιβλίο **Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα** εκδίδεται σε μια πολιτική συγκυρία που χαρακτηρίζεται από την αλλαγή «εποχής», τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Σκοπός του είναι να συμβάλει στην ακαδημαϊκή, αλλά και τρέχουσα κοινωνική και πολιτική συζήτηση, σχετικά με τη σημασία των ιδεών του σοσιαλισμού και τον ρόλο του σοσιαλιστικού κόμματος στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού.

Στις σελίδες του εξετάζονται οι ιστορικές και θεωρητικές καταβολές της σοσιαλιστικής οικογένειας, οι εξελίξεις και οι μετασχηματισμοί που προτείνονται με όρους ιδεολογικούς και οργανωτικούς σε σχέση με τα κυρίαρχα σε κάθε εποχή προτάγματα του καπιταλισμού, η σχέση των σοσιαλιστικών κομμάτων με την ανάπτυξη και την εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής. Έμφαση δίνεται στην έρευνα της εξέλιξης της σοσιαλιστικής στρατηγικής στην Ελλάδα μέσω της οργανωτικής και ιδεολογικής εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ και στην οικοδόμηση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα. Ζητήματα που αναλύονται είναι, επίσης, το νέο οικονομικό πλαίσιο και οι οικονομικές ανισότητες, η κρίση της κοινωνικής πολιτικής στη σημερινή συγκυρία, οι νέες προκλήσεις που εγείρει η τεχνολογική εξέλιξη και η τεχνητή νοημοσύνη, καθώς και ο σοσιαλισμός ως πολιτική των ορίων.

Συμβάλλοντας και ανανεώνοντας τη συζήτηση και την έρευνα για την πολιτική εξουσία και τον σοσιαλισμό το **Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα** αποτελεί ένα πρώτης τάξεως βοήθημα για τις φοιτήτριες και τους φοιτητές των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, που επιθυμούν να εμβαθύνουν τις γνώσεις τους σε ζητήματα κοινωνικών αναγκών και πολιτικής εξουσίας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΙΟΝΙΚΟΣ

ISBN 978-618-5665-01-2

9 786185 665012